

«DROSCHAK»
REVUE MENSUELLE
organe
de la F. R. A. D.

ԴՐՕՇԱԿ

№ 10
OCTOBRE
1930
PARIS (France)

«ՀՈՑ ՅԵՂԱՓՈՒԾԿԱՆ ԴՆՁՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ» ՕՐԳԱՆ

Հ. Յ. ԴԱՁՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՔԱՌԱՍՆԱՄԵԱԿԸ

Վերջին քանի մը դարերու հայոց պատմութեան մեծագոյն երեւոյթը կարելի է համարել Հ. Յ. Դաշնակցութեան քառասուն տարւան դոյուլթիւնը: Հայ ազգի քաղաքակրթութեան եւ քաղաքական կեանքի մէջ, քաղաքական կուսակցութեան մը քառասուն տարւան տեւական գործունէութիւնը բացառիկ երեւոյթ է, պատմական նշանակութիւն ունեցող մեծագործութիւն մը, որ իր վրա կամփոփէ հայ ժողովուրդի վերջին կէս դարու ամբողջ պատմութիւնը:

Ու երբ, այսօր, յեղափոխական պատկանելի կազմակերպութիւնը իր քառասնամեակը կը բոլորէ, փոթորկալի ու յարաշարժ կեանքէ մը յետոյ, ազատամարտի անհաւասար ու զօնդակ գոտեմարտներէն անցած, երբեմն յաղթական, երբեմն պարտուած ու արիւնլայ, իր ամբախուռ պարիսպներուն վրա նորէն տասնեակ հազար ուխտաւորներ ու համակիրներ, ազատագրութեան սրբազան դրօշին ջով կեցած՝ երիտասարդ ու թարմ բանակ մը կը կազմեն, դալիք լուսապայծառ արշալոյսներուն ի ինզիբ:

Հաւատաւորներու այս կազմ ու պատրաստ բանակը խտացած կամքն է հայ ժողովուրդին, ու ժառանգորդը քառասուն տարիներու ճիգին, վերելքին, զոհողութիւններուն ու բարոյական անգին հարստութեան: Այս դրօշակակիրներէն ամենէն առաջ, երբ ետ կը դառնան ղրիտերու անցեալը, անոնց աչքերուն առջեւ իրենց յառաջապահ բանակները, սրբազան ուխտի հարիւր հազարաւոր արի մարտիկներ, յայտնի ու անյայտ շիրիմներէն անտառի պէս կը ցցուին սպառազէն, անմահութեան իրաւունքով մեզ հետ միասին ներկայանալու հայոց պատմութեան դատաստանին:

Ու ահա մենք՝ պահակ քառասուն տարւան ճանապարհէ ելքին, նոր ճանապարհներու եւ

Նորիզոններու ակնկառոյց, և ահա անո՛նք, որ մեռան, քայց շիրան, արձանացած Հայաստանի բարձրաբերձ լեռներու կատարին, երբեմն պահպան հայ տնանկ մշակին, երբեմն շանթահար՝ դահիճին ու դաւաճանին, երբեմն արիւնտու դաշտերուն մէջ խլիզախ գոտեմարտիկ, երբեմն կախաղանի բարձունքէն լայն աչքերով մեզ յառած, ու մէշտ ազատութեան դրօշը ձեռքին, մինչեւ որ արի ու անյայտ յեղափոխական ղրիտերը դայ՝ դրօշակիրը ստանալու գալիք մարտերուն համար:

Քառասուն տարին այսպէս, Նորիզոնէ Նորիզոն կը լեռնանայ մեր դէմ, ու մենք մեր յեղափոխական ու ազատագրական դրօշը կը խոնարհեցնենք ազատամարտի այս հսկայ զօրանցքին առջեւ: Ու կուզենք, որ հայ ժողովուրդը հողեկան յուզումով, մօր մը հպարտութեամբ եւ գորովով՝ ետ դառնայ ղրիտերու իր միակ ու հարազատ զաւակը, որ քառասուն տարի քառասուն հազարներով ճղակոտոր եղաւ՝ իր մօր հալալ կաթին հաւատարիմ մնալու համար:

Այսպիսի հարազատութեամբ, առանց մեր աչքերու լոյս պղտորելու, հանենք մեր գլըխարկները ու մեծ երկիւղածութեամբ մտնենք քառասուն տարւան տաճարէն ներս, հայկական յեղափոխութեան արժէքը կշռելու:

***

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Հիմնադրութիւնը հրամայական անհրաժեշտութիւն մըն էր 1890-ին: Հայ ժողովուրդի տնտեսական եւ քաղաքական պայմաններն անհանդուրժելի էին բառին ամենալայն իմաստով: Իսկ 90ական թւականներուն ասիական բարբարոսութիւնը կրկնապատիկ թափ կը ստանար՝ շնորհիւ Սուրթան Համիտի վարչաձեւին: Առարկայական

այս պայմաններէն զատ, երբ նկատի առնենք այդ օրերը նախորդող քառասուն տարւան քաղաքական եւ մշակութային վերածնունդի ճիւղերը, հայ ժողովուրդի զարթնումը եւ քաղաքական յոյսերն ու յոյսերը, պարզ պիտի ըլլայ մեզ հայութեան դիւրաբար որ ու խիստ զգայուն հոգեկան վիճակն եւ ըմբոստ տրամադրութիւնները: Առարկայական եւ հոգեբանական այս երկու վիճակները կուգային իրար լրացնելու եւ ստեղծելու թանձրացեալ քաղաքական մթնոլորտ մը, որ 80ական թւականներէն մինչեւ 1890-ը երկունքի եւ վերանորոգման շրջան մը բոլորելէն յետոյ, ծնունդ կուտար հզօր կազմակերպութեան մը: այս մթնոլորտի իղձերն ու բաղձանքներն իրացնելու:

Դաշնակցութեան երեւումը ոչ միայն վաղաժամ չէր, այլ նոյնիսկ ուշացած էր: 19րդ դարու կէսէն սկսած, հայ ժողովուրդի ներքին-ազգային եւ արտաքին-քաղաքական ապրումներն ու շարժումները ճակատագրական փուլերէ անցած էին եւ յանգած Բերլինի 61րդ ծանօթ յօդուածին: Այդ փոթորկալի ժամանակաշրջանին հայ ժողովուրդը չէր կրցած կեանքի կոչել զօրաւոր քաղաքական կազմակերպութիւն մը, ազգային կենսական նյութիները տիրական ու աշխուրջ վարելու համար:

Վերածնութեան առաջին սերունդները, այդ պայմաններու մէջ, իրենց դերազոյն տուրքը տւած էին: Բերլինի դաշնագրութեամբ, հայ կեանքի ղեկավար սերունդի մէկ մասը կը հիասթափէր, իսկ միւս մասը, որ ոչ ոքեւորութեամբ, ապազային կը կապէր իր յոյսերը, սակայն, նոր նշանաբանով մը: Սեփական ուժի եւ գէնքի անհրաժեշտութիւնը տիրական կերպով կը հնչէր բոլորի պահանջին: Իսկ 80ական թւականներու ղեկավարները հրապարակ նետած այս մտածումը կեանքի մէջ իրացնելու ոչ կորովը, ոչ պատրաստութիւնը եւ ոչ ալ կոչումն ունէին: Անոնց դերը վերջացած էր:

Ու ահա, 1880-էն մինչեւ 1890, աւելի իրապաշտ, աւելի յեղափոխական եւ աւելի խիզախ երիտասարդութիւն մը հասակ կ'առնէր հայութեան երկու հատուածներուն մէջ, գրեթէ միեւնոյն ժամանակ, հետզհետէ կ'ուրացընէր ազգային ազատագրութեան գաղափարը եւ կը դիմէր գէնքի՝ նետուելով անհասարակութեան թատերաբեմը: Հին սերունդը կամաց-կամաց տեղի կ'ուտար: Երիտասարդ յեղափոխականներու խմբակները, նոր ուխտի գործիչները եւ Հայաստանի խորքերուն մէջ արդէն կու՛ր ձեռնարկող մարտիկներն իրարու կը կապէ՛ին, մտքերու փոխանակութիւն կ'ունենային, ու երկար խորհրդակցութիւններէն յետոյ, գործօն բոլոր ուժերը մէկ նպատակի շուրջ կը համախմբէին՝ մարմին տալով հայութեան հաւաքական կամքին, որ 1890-ի աշ-

նան, վերջնականապէս հրապարակ կուգար « ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒՍԱԿԱՆՆԵՐԻ ԴՍԵՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ » անունով, հէնց առաջին օրէն՝ տիրական ելոյթով մը:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը հէնց սկզբէն կը դառնար հայութեան ցրւած կամքերու կեդրոնաձիգ քաղաքական ոյժը եւ շատ կարճ ժամանակի մը ընթացքին, իր կազմակերպական ցանցը կը տարածէր հայկական բոլոր կեդրոններու մէջ, չեղեալ համարելով հայութիւնը հատուածներու բաժնող սահմանները եւ կրօնական տարբերութիւնները, համազգային նկարագիր մը տալով նորաստեղծ յեղափոխական կուսակցութեան:

Հայ ժողովուրդն իրարու օղակող այս նոր ու կենսարար հոսանքը, թէեւ մեծ դժուարութիւններու բախելով, կը վարակէր հայ մտաւորականութիւնն ու երիտասարդութիւնը, ու այդ-նոր շունչին տակ՝ հետզհետէ հայ ժողովուրդը իր կրօնական համայնքի աստիճանէն կը բարձրացնէր ազգային հաւաքականութեան գաղափարին: Ազգային անհատականութիւնը յարութիւն կ'առնէր, յեղափոխական կազմակերպութեան կուռ ողնաշարին շուրջ:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը հայ ազգային հին եւ անթեղւած կրակէն նկարագիր առնելով, իր կազմակերպւած նկարագիրը կը փոխանցէր ժողովուրդին, անոր ազնիւ ու արի հակումները կեանքի կոչելով:

Դառնալով հայ ժողովուրդի կամքի կեդրոնը, ան ձեւակերպեց իր նպատակը, անորոշ ու անձեւ քաղաքական իղձերը որոշ յայտարարի տակ առնելով: Դաշնակցութիւնը իր առաջին կոչով կը յայտարարէր բոլորին, որ ինքը՝ հրապարակ եկած է ազատագրել հայ ժողովուրդը քաղաքական եւ տնտեսական ճնշումներէն: Համազգային ու համամարդկային այս նպատակներու իրացման համար, Դաշնակցութիւնն արժատ ձեռք սմեկէն առաջ ու բացառաբար հայ աշխատւորական հոծ զանգուածներուն մէջ, խորացաւ ու ուռճացաւ հոն, ու միշտ մնաց հայ դեմոկրատիայի կուսակցութիւնը, եւ գրեթէ միւս միակ հայ աշխատւորութեան հետ՝ կ'որոշէր անդիսացաւ հայ ազգի քաղաքական ձգտումներուն:

Դաշնակցութեան ճիւղարձակումով հետզհետէ փտտած կեղեւները ճաթուտելով վար թափեցան, ու Դաշնակցութեան տիրական դէմքը անհանդուրժող ամբոխ մը հանց իր գէմ, ծնունդ տալով հակադաշնակցական շատ ապերախտ արշաւի մը, որ քառասուն տարի անընդհատ ոռնաց ու գալարեցաւ հայոց ազատագրութեան դժնդակ քայլերուն: Ու այդ ապերախտ գործին մէջ միացան հայ ապագա-գայնացած հարուստը, յետադիմականը, դաւաճանը, կղերը եւ ձախ հովերէ տարած ու մեր իրականութենէ կտրւած խմբակները, ու-

րոնք օտար միջավայրէն եւ երազներէն կառնէին իրենց սնունդը:

Դաշնակցութիւնը գօտեմարտի կէնքէր մեր դարաւոր թշնամու դէմ, հանելի փոթորիկներու մասնակցով, եւ, սակայն, իր ուժի կէսը կը սպառէր ներքին ճակատին վրա, ուր ամէն կողմէ թունաւոր սլաք մը կուգար անձուկէր մարտիկի կուրծքին: Ողբերգական է, այս կողմէն, հայոց պատմութեան քառասուն տարեան տեսարանը:

Իայնչ եւ այնպէս, Դաշնակցութիւնը այս երկու ճակատի վրա տարած դժնդակ պայքարի ընթացքին, ոչ միայն բազմութիւններն իրարու զոգելով ազգի հաւաքականութիւնը կերտեց, այլ զայն կապեց ՂԱՅԲՆՆԻՓԻ գաղափարին, յարատեւ ու յամուտ կռիւներով, սահմանի այս կողմն ու այն կողմը. արմկահարեց իր շրջապատը, տեղ բանալու համար անհայրենիք ժողովուրդին, ու տասնեակ տարիներու քայլ առ քայլ նեածուներով հայրենիքի շրջափոքը ուրապօճեց, ԱԶԿՆ ու ՂԱՅԲՆՆԻՓԻ միաձուլեց:

Քաղաքական ազատութիւնը, առաջին օրերուն որպէս նախադուռ, քարեմորգումներու շուրջ կը դեղերէր, հեռագհետէ հասնելու ինքնավարութեան գաղափարին, ու ապա, աւելի ձեւակերպելով, հայրենիքի հողային սահմանները շրջանակներու մէջ կառնէր եւ Փետերգայի որոշակի պահանջով հրապարակ կուգար, իրեն դէմ հանելով աջ ու ձախ խմբակները, որոնք կը ժխտէին հողային ինքնավարութեան կարեւորութիւնը: Ազատագրութեան ամբողջ տեսողութեան, հակառակորդ ու ձեռնպահ բազմութեան մէջ, Դաշնակցութիւնն յաւէտ արթուն ու հաւատարիմ պահակը մնաց հայ ազգի եւ հայրենիքի քաղաքական ուխտին, մինչեւ, վերջապէս, մշուշապատ ու անյուշալի օր մը, հայրենի հողին վրա հայ ազգային անկախ պետութեան շէնքը բարձրացաւ, ՄԻԱՅՆԱԼ ԵՒ ԱՆԿԱՍ ՂԱՅԱՍՏԱՆԻ վերջնական ու ձեւակերպած ազգային քաղաքական նպատակը յանձնելով հայ ժողովուրդին:

Երբ, այսօր, ազգային ըմբռնումը ընդհանուր է, ու Հայրենիքի գաղափարը բոլորի սեփականութիւնը, պէտք է գիտնալ, որ այդ յստակութիւնը քառասուն տարեան աննկուն աշխատանքի պտուղն է: Ու ե՛րբ, այսօր, նոյն իսկ մեր անկախութեան կրօնաստէն յետոյ, հայ ժողովուրդը ՂԱՅԲՆՆԻՓԻ ՄԸ ունի, պէտք է գիտնալ, որ անկորնչելի գիւտն է Հ. Յ. Դաշնակցութեան երեսուն տարեան արեան դին:

Դաշնակցութիւնը 28 տարի, անընդհատ, պահակ կայնեցաւ հայ ժողովուրդի երկունքին, եւ երբ նորածին անկախութիւնը աշխարհեկաւ, իր ամենէն ընտիր զաւակները զո՛ճեց անոր պաշտպանութեան համար: Այսօր բռնու-

թեան անարգ լուծին տակ՝ իր հայրենիքին մէջ, ցրւած ու տարագիր՝ աշխարհի ամէն կողմ, Դաշնակցութիւնը իր քառասնամեակի լրումին՝ կը յայտարարէր ամբողջ հայութեան, որ նոյն անձնագրահարկեամբ եւ յեղափոխական արիւթեամբ՝ աննահանջ պահակը կը մնայ իր կերտած ազգին ու հայրենիքին, այն բովանդակ բարոյական ու Ֆիզիքական ուժով, որ ինքն ունի, այսօր, քառասուն տարեան դրօշին շուրջը բոլորած:

Պահակի այս հոգեբանութիւնը ժառանգութիւնն է քառասուն տարեան մարտական այն ոգիին, որ Դաշնակցութիւնը կերտեց՝ ստորկացած ու փոշիացած ժողովուրդին հողին այլափոխելով: Հայ ժողովուրդի ազատագրութիւնը կը պահանջէր երկաթէ բազուկ, քարէ հողի, անվեհեր կամք: Դարերու ստրկութենէն յետոյ, Դաշնակցութիւնը յանդուութիւնն ունեցաւ ծնունդ տալու Արարօին, Գէորգ Չառուչին, Դուռանին, Սերբո Աղբիւրին, Անդրանիկին եւ բազմահազար անմահ մարտիկներուն, որոնք իրենց գեղջկական տարազին մէջ՝ զրահաւորւած Վահան Մամիկոնեաններուն յարութիւն տւին...

Անհաւատ ու անարի հակառակորդները տասնեակ տարիներու ընթացքին տեսան մարտական վերելքը, բայց դարձեալ մնացին անհաւատ ու անարի: Լեռներու կածաններուն մէջ, քառասուն տարի առաջ մինակ թափառող Արարօն շուտով կուի դուրս եկաւ Հինգ Արարօներով: Հնդեակը բարձրացաւ տասնեակի, տասնեակը հարիւրեակի, որպէսզի Ֆիտայիներու անմահ սերունդի անունով՝ Դաշնակցութիւնը կոչէր հայոց ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ, որպէսզի մարտական փոքրաթիւ այդ խումբերը, 25 տարի յետոյ, միջուկը կազմէին հայ կամաւորական զունտերուն, հազարաւոր մարտիկներ ուղղաճակատ հանու՝ Փիտոյական տասնեակի փոխարէն: Ու, վերջապէս, հայ կամաւորական բունակները կորիզը պիտի դառնային հայոց ազգային բանակին, անկախ հայրենիքի պաշտպանութեան համար գէնքի կոչելով տասնեակ հազարներ, որոնք կուեցան յանուն հայ ժողովուրդի ազատութեան:

Մուռ բերան հակառակորդը մնաց իր թունոտ առեւտրութեան մէջ: Վատաբանեց՝ երբ Դաշնակցութիւնը յաղթեց ու հարիւր հազարաւոր ժողովուրդի գոյութիւնը փրկեց: Անիճեց ու հայտնեց՝ երբ պարտեցաւ ու մահացու վէրքեր ստացաւ:

Կուզե՞ք գիտնալ գաղտնիքը Դաշնակցութեան յարատեւ ու յարաճուն ուժին, եւ բացատրութիւնը՝ հակադաշնակցական բոլոր հոսանքներու տկարութեան: Քննեցէ՛ք անոնց ծագումը, ու պիտի տեսնէք, որ անոնք նպատակ չունին, որ հեռուէն ու ժուէն ընդգրկէր հայ ժողովուրդի տնտեսական եւ քաղաքական

հիմնական պահանջները: Քննեցէ՛ք անոնց բովանդակ գործունէութիւնը, ու դուք պիտի տեսնէք թէ՛ Հակադաշնակցական ապերախտ պարտականութեանէն զատ, որեւէ պարտականութիւն կատարած չեն հայ քաղաքական իրականութեան մէջ:

Ու պատմութիւնը ուրիշ բան չէր կրնար արձանագրել քառասուն տարւան էջերուն մէջ, բացի այն մահացու դատավճիռը, որ անխուսափելիորէն պիտի երթայ հակադաշնակցականներու հասցէին, — ըսելու թէ՛ անոնք արմատ չբռնեցին հայ իրականութեան մէջ:

Այսօր տակաւին, հայ բոլշեւիկները, որոնք տասը տարիէ ի վեր հայ հայրենիքի բռնատէրները կը հանդիսանան, ամուր դամած կը մնան մեր հայրենիքի պատերուն՝ միայն ոռւսական սեփններով:

Հայ ժողովուրդը, հակառակ բոլոր փոթորիկներուն եւ անհաշիւ դժբախտութիւններուն, ջերմօրէն կապւած մնաց շ. Յ. Գաշնակցութեան: Որովհետեւ, ամէն անգամ, իր անուելի պարտութիւններու եւ զգլխիչ յաղթանակներու օրերուն երբ պէտք ունեցաւ իր պայտաւորութեան կամ հպարտութեան դրօշը բարձրացնելու, իրեն հետ գտաւ Գաշնակցութիւնը միշտ կազմ ու պատրաստ, յառաջապահի դերին մէջ: Իսկ հակադաշնակցականները միշտ մնացին հեռուն, հեռու գոհողութիւններէ,

հեռու պատասխանատուութենէ, միշտ հակառակ ճակատի վրա:

Այսօր տակաւին հայ ազգի քաղաքական եւ տնտեսական ազատագրութեան ձեւակերպւած նպատակը կը մնայ միակը, որ ուղիղ պատասխան կուտայ հայ ժողովուրդի ազգայինքաղաքական իղձերուն, ու կը համապատասխանէ անոր ընկերային եւ տնտեսական հրամայական պահանջներուն:

Շ. Յ. Գաշնակցութիւնը, քառասնամեայ փորձառութեամբ գինւած, կարծրացած իր անշեղ հաւատքին եւ կորովին մէջ, այսօր, դարձեալ ազգային ամբողջական ազատագրութեան իտէալին միակ կրողը կը հանդիսանայ: Ան կը ձգտի միացնել եւ ամբողջացնել հայ հայրենիքը, հաւաքել հայ ցրած ժողովուրդը ազգային անկախ պետութեան սահմաններուն մէջ, եւ հաւաքական ճիգերով՝ կերտել անոր քաղաքական եւ տնտեսական ազատութիւնը:

Ու քառասուն տարի յետոյ, իր պայքարի եւ յեղափոխութեան այս ճանապարհին վրա, Գաշնակցութիւնը կը մնայ մշտապէս ու բացառապէս հայ աշխատաւոր զանգաձններուն հետ միս մինակ, արտայայտելով հայ ազգի ողջ էութիւնը, թէ՛ բարոյապէս, թէ՛ ֆիզիքապէս:

ԱՂԱԲԵԳ ԱՂԱՄԵԱՆԻ ՈՂԲԵՐԳԱԿԱՆ ՄԱՀՐ

Ն Ա Մ Ա Կ Ա Ք Ս Ո Ր Ա Վ Ա Յ Ր Ի Ց

Յաւախ մի լուր ստիպւած եմ հարողքել: Մի քանի օր առաջ մենք կորցրինք մեր շարքերից դաշնակցական լուսադոյն ընկերներից մէկին, ողբերգական եւ աննպատակ մահով: Ընկեր Աղաբէզը, որ բանալի դաժան կեանքը տարիներ ընթացքին տարել էր, ահա ամիս մը առաջ բանտից ազատւած կապէր ... զիւղում:

Ընկեր Աղաբէզը բնիկ Դիլիճանցի էր: Նա, այս վերջին ամիսների ընթացքին, նամակներ էր ստացել իր ընտանիքից, որոնց մէջ շեշտւած էին այն բոլոր նեղութիւնները, զրկանքները եւ չքառորութիւնը, որ իր բացակայութեան ժամանակ ստեղծել էին իր ընտանիքի համար: Այս բոլորի վրա աւելացել էր նաև այն, որ ընտանիքը նկարւած է յիւում հոտորներով, երեսները մերկ ու ոտաբոսիկ: Այս բոլորը խիտ ազդում են նաև տարեկան ընկերով վրա, և նա հիւանդանում է: Մտաւ եղող իր հայ ընկերները անմիջապէս նաւակ են վարձում, որպէսզի նրան փոխադրեն «Պարսբել քաղաքի հիւանդանոց»:

Այս կոտորակւած սիրտը, տնից դուրս գալով նաւակով պիտի ճամբորդէր: Ծանապարհին, երբ հասնում են Որ գետի վրա, Աղաբէզը յանկարծ վեր է կենում

տեղից ու նետում է դետը, առանց մի բառ արտասանելու՝ գայրացած այս աշխարհից եւ դժգոհ իր կեանքից: Ի գուր են անցնում ընկերների եւ նաւակարի բոլոր ջանքերը: Երբան աշխատում են նաւակը մօտեցնել եւ դուրս քաշել ջրերից, բայց Աղաբէզը հրում է մահոյժը, իրենից հեռացնում եւ նորից բոլոր ուժով ընկղւում է ջրի մէջ, ասելով. «Գինացէք, ես այստեղ պիտի մեռնեմ»:

Վերջապէս, խեղճած մարմինը դուրս են հանում ու բերում Պարսբել, ուր ե թաղւեց: Տեղոյս եւ շրջակայ զիւղերում եղող բոլոր քաղաքական աքոթրաւներս հաւաքեցինք յուղարկւորութեան:

Յաւ է մեզ համար ընկեր Աղաբէզի եւ նմանների կորուստը: Մեր գաղափարակից ընկերներից մէկը գոհ դնաց աննպատակ Միբրի՛ Նարմի՛ ճահաթուտներում, օտար հորիզոններ իտակ՝ թողնելով իր սիրելիներին դառն ու յուսահատ դրութեան մէջ:

Մենք չպիտի ընկճենք եւ յուսահատենք այսպիսի զէպքերում, այլ աւելի պիտի կրկնապատկենք մեր կամքը վաղան ազատութեան յոյսերով:

Հանգիստ քո ոսկորներին, սիրելի ընկեր Աղաբէզ:

Գնդեացի ապստամբութիւնը

Սկսեւ էին Գարայազեացում կոլտոպային աշխատանքները: Կենտրոնից (Քեչիչեանդից) բոլոր ծառայողները և նոյնպէս բանտարանի բրիգադան անցել էին գիւղեր ու հիմարիկէլ համատարածին: Գիւղերում բարձրացել էր վայնասուն, լաց ու կոծ: Տասնեակ անմեղ ընտանիքներ՝ կույսի անան տակ՝ դուրս էին շարունակ ձմեռուս ցրտին, բաց օդի մէջ: Նրանք անխնայ զջուռ էին ընտանից դուրս: Գիւղացի լուռ ու մռնել տեսնում էր այդ տխուր տեսարանը, սակայն, արտասայտել չէր վստահանում, վախով փակուում էր իր տան մէջ, չտեսնելու կատարող խզիտութիւնները:

Եկաւ մարտ ամիսը: Գնդեացի գեղն է գալիս Քեչիչեանդի շէկիտ նարիրէլ թաշարեանը միլիցիաներով, ձերբակալելու մի քանի գիւղացիներ: Գիւղացիութիւնը հաւաքուում է նրա շուրջը՝ իմանալու թէ ինչո՞ւ համար են ձերբակալում նրանց: — «Ի՞նչ են արել նրանք, որ բռնում էք», ասում է գիւղացիութիւնը: Սակայն, ստանում է կոպիտ և բուռնեկեան պատասխանը: — «Այդ ձեր գործը չէ՞ք...» Ու շէկիտը հրահանուում է հաւաքել նախատեսուած անձանց և բռն Քեչիչեանդ:

Այս անգամ գիւղացիութիւնը էլ անտարբեր չզտեսեց դէպի իր հարազատ եղբորը — իր համագիւղացին, որոնց պիտի բռնէին դէպի մահ: Դանակը հասել էր ոսկորին, «մահ կամ ազատութիւն» բացագանչելով, մահակներով յարձակուում են շէկիտի ու միլիցիաներների վրա: Վերջիններս դիմում են գնչքի: Գիւղացին էլ իր հերթին դիմում է գնչքի՝ հանելով հողի տակ տաս տարուց աւել սլահած գնչքերը: Սկսում է կռուել, որի ընթացքում սպանուում է մէկ միլիցիաներ և վիրատուում է ինքը շէկիտ նարիրէն:

Գրութիւնը լուրջ կերպարանք է ստանում, լուրջ հասնում է Քեչիչեանդ, և մի օրից յետոյ Գնդեացի արդէն պաշարողական դրութեան մէջ է: Քեչիչեանդից եկող ուժերի թիւը հասնում է մինչև 350 հոգու, նոյնքան էլ գալիս են Գորիսից՝ այնտեղի շէկայի նախադատ հազարապետ Գրիգորեանի ղեկավարութեամբ: Գիւղը շրջապատուած էր երեք կողմից, միայն մի կողմն էր բաց — այդ դէպի Դուշչի-Բիլիակ սանող ճանապարհն էր, որի գիւղերում արարցել էին լըբոտացած զիւղացիները:

Կարմիրները սուղարկում են զիւղացիութեան յանձնել և աւլ այն մարդկանց, որոնց պիտի ձերբակալէին: Իսկ զիւղացիները լուր իմանալով, որ կարմիրները չպիտի բաւականանան նրանցով, և նրանց հետ միասին իրենք ևս պիտի բաժին լինեն դոժան մահան, վճռում են երբեք չպիշել կարմիր ոճրագործներին և կուռ մինչև վերջին կաթիլ արիւնը: Կատաղի կռոււ շարունակուում է:

Գնդեացիցը շատ նեղն ընկնելով՝ դիմում են օդնութեան հարեան զիւղացիութեանը: Վերջիններս, առանց բույլ կորցնելու, հասնում են — Դուշչի-Բի-

լակից 35 հոգի ՍարՓաղի ղեկավարութեամբ, Հէր-Հէրից 20 հոգի Լեռնի ղեկավարութեամբ: Գալիս են նաև օգնութեան Քոթանլուից, Արինջ, Բուլաղար և Մամարգա թուրք գիւղերից և մտնում են ՍարՓաղի խմբի մէջ, նրա ղեկավարութեան տակ: Նախապէս նրանք զինաթափ են անում իրենց գիւղերի կուսակցականներին, իշխանութիւնն առնում իրենց ձեռքը և յետոյ հասնում Գնդեացին օդնութեան: Կռուել տեսում են անընդհատ հինգ օր՝ գիշեր ու ցերեկ: Այդ կռուի րնթացքում, կարմիրների կողմից սպանուում են 25 հոգի և վիրաւորուում՝ 10: Գիւղացիները տալիս են մէկ սպանուած և երեք վիրաւոր:

Թշնամին չի ուզում թողնել Գնդեացի գիւղերը, սպասելով իր յաղթանակին, մինչև որ լուում է թէլ, Այրալուի ապստամբները գրաւել են Մալիչկան և մօտեանում են Քեչիչեանդին, Գարայազեացի դաւաճի վարչական կենտրոնին: Այդ ժամանակ նրանք թողնում են Գնդեացը և օգտուելով գիւղերայ մթից, Հէր-Հէրի վրայով, Աղաղից անցնում են Քեչիչեանդ: Գնդեացի ապստամբների ձեռքին է մտնում Գարայազեացի արեւելեան լեռնային զօտում ընկած բոլոր հայ և թուրք գիւղերը:

Այդ գիւղերի ապստամբները իսկոյն և եթ կապ են ստեղծում իրենց ձախ թէկի (Այրալուի) ապստամբների հետ և պատրաստուում են միահամուռ գործով վերջին անգամ գրաւել Քեչիչեանդը ու ընդմիջտ ազատուել այդ գոտիքից, երբ իրենց առջև տեսնում են հայկական և ռուսական կանոնաւոր զորամասեր, — որոնք իրենց տրամադրութեան տակ ունէին երկու մարտկոց, բաւական մեծ թուղ զնդացիներ և զրահապատ օժիմորիներ: Այլևս շարունակել կռուել ապստամբների համար անհնարին է դառնում: Զգացուում է փամփուշտի պակասութիւն: Ապստամբութիւնը մասամբ ճնշուում է, իսկ Գնդեացի ապստամբ երիտասարդութեան մէկ մասը խաբւելով բուլշեիներին սուտ խտտումից՝ յանձնուում է, իսկ միւս մասը ՍարՓաղի զլխաւորութեամբ բարձրանում է լեռները:

Հայկական զորամասերը շուտ են յետ կանչուում, որովհետև նրանք տրտնջում են, թէ ինչո՞ւ խաբւել են իրեն ու կուռցնում են ապստամբ զիւղացիների գէմ: Նրանց փոխարինում են ռուս սահմանապահ զորամասերը և սեղական ու Երեւանից նոր եկող միլիցիական կազմերը:

Սյունահեռ կարմիրները և ապստամբների մէջ անցի են ունենում ստորեայ ընդհարումներ, որ միշտ վերջանում են ապստամբների յաղթանակով և շէկիտներին խայտառակ պարտութիւններով: Այդ ընդհարումներից նշանաւոր են «Արտի», «Բաթար Գեշարի» և «Դուշչի-Բիլիակի» կռիւները:

Ապստամբները, թուրք և հայ խանն, ՍարՓաղի և իսկ Այլու ղեկավարութեամբ լինում են Դսրը լեբան վրա: Դրանց վրա գալիս են Քեչիչեանդից և Գորիսից

տեղանկան միլիցիոներական կազմերը, շրջանների կոմունիստ կոմսոմոններ և սահմանապահ ռուս զորամասերից մէկ վաշտ թուով 300 հոգի, ու պաշարում են սարը: Սկսում է կատաղի կռիւ: Ապստամբները կրուում են ամենայն քաջութեամբ: Կարմիրները չզիմանալով տղաների յարձակման, փախուտի են դիմում՝ թողնելով կուխ դաշտում 17 սպանում և 5 վիրաւոր:

Դարբի կուխը յետոյ ապստամբները անցնում են Ազրբէջանի սահմանների վրա, Քալաթարի շրջանը: Տեղի կառավարութիւնը իմանալով ապստամբների իր սահմաններում լինելը, իր տրամադրութեան տակ ունեցած զորամասերով յարձակում է նրանց վրա: Կռիւը տևում է երեք օր: Ապստամբները քշում են կառավարական զորամասերը և լեցնում Ղոթուր-Իստիսու և Բասար-Գեշար գիւղերը: Երեք օրւայ կատաղի կռիւներից յետոյ, ապստամբները զգալի հարւած հասցնելով նրանց՝ թողնում են կուխ դաշտը և նահանջում կրկին Ղուշչի լեռները: Այս կռիւներում կարմիրները տեսցին 23 սպանւած և 8 վիրաւոր: Ապստամբների կողմից հերոսաբար ընկնում է ղեկավար թուրք Դարգա-Սանը, և տալիս են մէկ վիրաւոր:

ՂԱԻՇՁԻԻ ԿԻՐԻԻԸ.— Մի գիշեր Սարֆազը իր տղաներով մտնում է իրենց գիւղը. սակայն, նրա գիւղ մտնելը հասկանում են գիւղի կուսակցականները և իսկուհ և եթ յայտնում Գնդակ Բերբերեանին, որի ղեկավարութեան ներքոյ կար մի զօրավումբ, 80 հոգուց բաղկացած: Բերբերեանը իսկուհ և եթ վերցնում է իր խումբը և պաշարում Ղուշչի գիւղը: Պաշարման լուրը հասնում է ապստամբների պետին, որ ստանց շրփոթելու վերցնում է տղաներին և գիւղից դուրս գալու միջոցին կուխ է բռնում: Տղաները կուսում են հերոսաբար և պատուելով թշնամու շղթան դուրս են գալիս գիւղից: Այստեղ նրանք գրաւում են մի կարևոր

դիրք, որտեղից շարունակում են կռիւը առաւօտից մինչև կէսօր: Այնուհետև հեռանում են շուրհնալով դիւղին թշտութիւն պատճառել: Այս կուսում թշնամին տալիս է երկու սպանւած:

Բերբերեանը երկար ժամանակ աշխատում է ձեռք ձգել ապստամբ խմբապետին՝ զանազան լաւ խոստումներով: Միամտամանակ մեծ գնումարներ է խոստանում նրանց, ովքեր կարող են բռնել կամ սպանել նրան: Սակայն, խմբապետը ձեռք չի բնկնում: Այնուհետև չեկիտ Բերբերեանը արգելում է գիւղացիութեանը դուրս քշել անասունները թէ՛ արածելու և թէ՛ դաշտային աշխատանքների: Հինգ օր շարունակ անասունները փակւած են պահում գոմերում: Խմբապետը դարձեալ չի երևում: Մնում է մէկ միջոց, այդ այն է, որ գիւղից աքսորեցին նրա ընտանիքին և սպառնացին աքսորել այն բոլոր ապստամբների ընտանիքներին, որոնք չեն յանձնել: Չնայած Սարֆազը չյանձնեց, բայց տղաներից շատերը յանձնեցին, որոնցից մի մասը արժանացաւ զնդակահարման հէնց Քեչիչքեանդում:

Այժմս աքսորւած են Քեչիչքեանդ և պատանդ պահւած Կարապետ Մ.—Յարութիւնեանի, Վարդանի (Մալիչկեցի), Խաչատուր Դաւթեանի ընտանիքները և բռնագրաււած են նրանց գոյքերը:

Գնդակահարուել են անձնատուր լինելուց յետոյ.— Օհանջան Բունեաթեան (Ղուշչեցի), Կոստան Ալօսան, Դանիէլ Մարգարեան և Արսէն Սողոմոնեան (Գնդակագի), Լևոն Աբուլեան, Սարֆազ Մանուշարեան և Սամսոն (Հէր-Հէրցի): Այս գնդակահարութիւնների առթիւ գիւղացիութեան մէջ դժգոհութիւն է առաջ գալիս, ուստի մնացածներին օթոմորիներով քշում են Երևան: Կասկածից դուրս է, որ նրանց էլ սպաւում է նոյն ճակատագիրը:

Ս.

ՄԵՐ ՊԱՏԻՄՈՒԹԵԱՆ, ԱՄԵՆԱՏԻՈՒԸ ԷՋԸ

(Վերլիշումներ)

Մալիսեան պարտութիւնից յետոյ՝ Հայաստանի բոլլեխիկները ստիպւած էին գուպ պահել իրենց և խոսափել ռացարձակ գործունէութիւնից, մանաւանդ որ նրանց ղեկավարներից և աչքի բնիկող ուժերից շատերը բռնւած ու բանտ էին գրւած: Դրութիւնը այսպէս շարունակուում է մինչև նոյն տարւայ հոկտեմբեր ամիսը, երբ սկսում է տաճկական յառաջխաղացումը դէպի մեր երկրի ներսը մի քանի ուղղութեամբ, գլխաւորապէս Օլթիի գծով:

Մեր գորքերը կամաց-կամաց նահանջում են բոլոր ճակատներում, նոյնիսկ Սուրմալուի և Եասթախի ճակատներում: Տաճիկները արագութեամբ մտնում են Կարսին և հոկտեմբեր վերջերին պաշարում:

Հայ ժողովրդի գլխին նորից կախում է բնաջնջման ուրականը: Հանրապետական Հայաստանի կառավարութիւնը լարում է իր բովանդակ ուժերը՝ դռնէ Ալեքսանդրապոլից պաշտպանելու տաճկական ներխուժումից: Հոկտեմբերի 20-ին Երևանից Ալեքսանդրապոլ են մեկնում Պարլամենտի ու կառավարութեան անդամներից մի քանի հոգի, որոնց թւում նաև տղերիս գրողը, ժողովրդի տրամադրութիւնը բարձրացնելու և քաղաքի պաշտպանութեան գործը կազմակերպելու:

Ալեքսանդրապոլում հրամանատարութեան գեկուցումից պարզում է, որ դուրսէնը անյոյս է: Ուստի որոշում է՝ բանակցութիւններ սկսել տաճիկ հրամանատարութեան հետ և հարցը լուծել խաղաղ ճանապարհ-

հով: Արևում են բանակցութեան փորձեր մեր կողմից, սակայն, անօգուտ, որովհետև տաճիկները հոկտեմբեր-30-ին գրաւելով Կարսը, մտնեցին էին Ալեքսանդրապոլին և կանգ առել նրա պատերի տակ: Շուտով Ալեքսանդրապոլն էլ ընկաւ և տաճիկները յաղթանակով շարունակեցին իրենց յառաջնադասումը դէպի Երևան և դէպի Ղարաբաղ: Մեր փորձը՝ դէթ Ջաջուտի բարձունքները պաշտպանել՝ անցաւ անյաբող: Ու ժողովուրդը փախչում էր խուճապի մատնւած, փախչում էր իր գլուխն ազատելու համար:

Իրերի այսպիսի վիճակում Դիլիշանի վրայով ես վերադառնում եմ Երևան նոյեմբերի վերջերին: Տեսնում եմ ամենքի տրամադրութիւնը շափազանց ընկճւած, յուսահատութեան զարի: Յուսահատուած էր ժողովուրդը: Յուսահատուած էր ու թևաթափ կառավարութիւնը, պարլամենտը, անգամ շ. Յ. Դաշակցութիւնը: Ամենքը մի փրկող ձեռք էին որոնում:

Իսկ մինչ այդ մինչ այն Ղազարից Դիլիշանին էր մօտենում բուլշևիկ զօրքը: Ուրեմն փոքրիկ Հայաստանը հարկադրուած էր կուելու երկու ճակատների վրա — տաճիկների դէմ և բուլշևիկների կամ Ռուսաստանի: Պարզ է, որ շարժող կարողանաք, մասնաւոր էբր ի նիկտաի ունիանք, որ մի կողմից՝ մեր ժողովուրդը չպիտանց թաշաբաւած, հիւժուած էր իրեն վիճակած բարձրաթիւ աղէտներից, իսկ միւս կողմից՝ թշնամիները՝ իրենից շափազանց զօրեղ էին:

Հետևաբար, անհրաժեշտ էր մի էլք գտնել, անհրաժեշտ էր գտնի ժողովուրդի Փղեղքական գոյութիւնը փրկիլ:

Ահա դա՛ էր ամենքի մտահոգութեան միակ առարկան — և՛ մեր կուսակցութեան, և՛ կառավարութեան, և՛ Պարլամենտի, և՛ ամէն մի քիչ-չաւտ դիտակից քաղաքացու:

Ճանապարհը միայն մէկ էր համարուում, այն է՝ անձնատուր լինել բուլշևիկներին և երկրի էլիտանութիւնը կամովին յանձնել նրանց:

Վաճիկներին բարեկամական ձեռք մեկնելու մասին շատ քչերն էին մտածում ու խօսում: Ժողովուրդի հոծ զանգւածների համարմամբ՝ տաճիկը մեր դարաւոր թշնամին է, հետևաբար նրա հետ իրազող համակեցութեան մէկ լեզու գտնել հնարաւոր չէ: Մասնաւոր մեր արևմտահայ հատուածը, որ դարերի փորձ ունի և շատ լաւ ճանաչում է տաճիկին, քնաւ հաւատ չունէր — և ներկայումս էլ չունի — թէ՛ հայը կարող է տաճիկի հետ կամ աւելի ճիշտ՝ թէ՛ տաճիկը կարող է հայի հետ բարեկամ լինել և հայտ ապրել:

Ընդհակառակը, բուլշևիկների կամ աւելի ճիշտ՝ ուսանների հանդէպ համակրանքի մի խոր զգացում ունէր իր հոգում մեր ամբողջ ժողովուրդը — և՛ արևելահայ, և՛ արևմտահայ: Ներկայ դէպքում նա անպայմանօրէն հաւատացած էր, որ բուլշևիկները (սուսները) իրեն տիրելով, գոնէ չեն կտորի: Դեռ աւելին. նա հաւատացած էր, որ Մեծ Ռուսաստանը կը քիչ տաճիկներին մեր երկրից, կը վերականգնի աւուադն 1914 թի սահմաններ և տաճիկական Լաթաղանը կը հեռացի լայ ժողովուրդի գլխից:

Ճշմարտութիւնը պահանջում է խոստովանել, որ կար նաև — եթէ կարելի է այդպէս արտայայտուել —

թըքական օրինատարինի կողմը հակող մի փոքրիկ հոսանք, դիվանագիտական մտաւարականներից և ժողովուրդի աւելի դիտակից տարրերից: Նրանց կարծիքով՝ Տաճիկաստանի քաղաքական շահերը և սպազան պահանջում են, որ իր և Ռուսաստանի միջև կնի մի պատուար, որպիսին կարող է լինել Անկախ Հայաստանը:

Սակայն, զօրեղը — նորից ենք կրկնում — առաջին կամ ուսաստէր հոսանքն էր, բուլշևիկներին համարող հոսանքը:

Վերոյիշեալ պատճառից պատ՛ դա ունէր նաև մի շարք այլ պատճառներ: Ամենից առաջ՝ Պորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցչը, Լեգրանը, իր երկար ժամանակեայ ներկայութեամբ Հայաստանում, իր բազմաթիւ աշխատակիցներով, պրոպագանդով և զբրտմական ահագին միջոցներով, արդէն կարողացել էր նպաստաւոր հող պատրաստել այդ ուղղութեամբ:

Դրա հետ միասին, իր բանակցութիւնների ընթացքում մեր կառավարութեան հետ, նա տւել էր մի շարք այնպիսի խոստումներ — որոնցից և ո՛չ մէկը ապագայում, ի հարկէ, չէրագործուց — որոնք գրաւել էին կացուցանում բուլշևիկեան տիրապետութիւնը Հայաստանում:

Երրորդ՝ այդ խնդրում բաւական խոշոր դեր ունի Դրօն, որ այդ ժամանակ հայկական բանակի հրամանատարն էր և շատ մեծ ազդեցութիւն ունէր զօրքի և զինուորական շրջանների վրա: Նա հաւատացած էր, որ ինքը, ուսական զօրքերի գլուխ անցած, մինչև 1914 թի սահմանները պիտի քիչ տաճիկներին:

Ամէն տեղ, ժողովներում թէ մասնաւոր խօսակցութեան մէջ, նա յայտարարում էր, թէ մեր փրկութիւնը միայն Ռուսաստանի մէջ է, և որ մեր զօրքը չի կուր ուսանքի դէմ: Նման հեղինակաւոր մէկ զինուորական այդպիսի մի կարծիքը բնականաբար թուլացնում էր բուլշևիկներին դիմադրելու կամքը շատ-շատերի մէջ:

Ոմանք (որ հաւատում էին բուլշևիկներին) առաջարկում էին անմիջապէս բանակցութիւններ սկսել Դիլիշանի ճակատում գնուած բուլշևիկեան զօրքի հետ, երկիրը յայտարարել խորհրդային, որովհետև հակառակ դէպքում — նրանց կարծիքով — այդ ամենը պիտի կատարւէր շուտով և պիտի կատարւէր արհիւհիւթեամբ, իրենց նման շմտածողների դիակների վրայով:

Այս տրամադրութիւնն ու մտածողութիւնը ամբողջ միջոցառում այնքան ուժեղ էին, որ նոյնիսկ Դաշակցութեան մէջ առաջացաւ մեր ճեղքածք: Ես խմբակ, որոնք թուում նոյնիսկ պարլամենտի անդամներից, յարմարելով բուլշևիկներին, բաժանեց Դաշակցութիւնից, իրեն անանելով «Հայաստանի ինտերնասիոնալ ձախ դաշակցականներ»:

Մեծ չէր այդ խմբակի մէջ մտնողների թիւը, երբեւի հազիւ 30 հոգի, որոնք մէջ աչքի էին ընկնում, բացի Ա. Օ.—ից, շ. Ս.—, Զ. Ե.—, Արտաշէս Վանցեան, Թ. Ո.—, Հայկ Աւայիան, Արշակ Գրիգորեան, Ս. Յ. և այլն:

Նրանք յոյս ունէին, որ ձախ մակերբը իրենց ճակատին կպցնելով, կապուեն դաշակցականներին սպառնացող բուլշևիկեան կացններից և Պորհրդային Հայաստանում ապրելու ու գործելու հնարաւորութիւն

ձեռք կր րեքնն: Սակայն, ինչպէս գիտէք, այդ էլ նրանց չփրկէ:

Բողեկիկները, Հայաստան մտնելով, անմիջապէս յայտարարեցին, թէ աջ և ձախ Դաշնակցութիւն իրենք չեն ճանաչում: Իրենք ճանաչում են մի Դաշնակցութիւն, որ թնամիտ է իրենց և որի դէմ պիտի պայքարեն իրենք:

Սրանից ստիպւած՝ խմբակի անդամներէց ոմանք բուլշեիկեան կուսակցութեան շարքերը մտան (Ա. Վանդեան, Ա. Գրիգորեան, Հ. Աւարեան և այլն), իսկ միւսները քերելով իրենց ճակատից «ձախ» մակդիրը, նորից Դաշնակցութեան գերիւր վերադարձան, մասնաւորապէս որ նրանցից շատերին բուլշեիկները մերժել էին իրենց շարքերն ընդունել:

Այդ խմբակն էս, ճեղքուածք ստաջանելով իշխանութեան տեր ճանդխացող կուսակցութեան շարքերում, հոգեբանութեան թուլացրեց մեր ժողովրդի դիմադրական կորովը և իր թուոյցիկներով, ժողովներով ու պրոպագանդով աճապին դեր խաղաց յօգուտ երկրի խորհրդանայնացման:

Այս ամենի հետեանորով՝ նոյններէր կէսերից մեր Հայրենիքում ստեղծուած էր մի այնպիսի դրութիւն, երբ ամենքը կորցրել էին իրենց գլուխները և շղթաէին ինչ անկ:

Տաճիկները դէմ կուէլու այլ ևս անընդունակ էր նա, որովհետև մեր զօրքերը պարտութիւններէց յետոյ խուճապի մասնուած՝ տաճիկներէր առջևից նաճանջում էին ու նաճանջում: Բուլշեիկներէր դէմ էլ կուէլն անհնարին էր, որովհետև նախ՝ զօրքն արդէն բարոյսլքուած ու յոգնած էր և երկրորդ՝ բուլշեիկներէր դէմ նա գնդակ շլիսի արժակէր — ինչպէս յայտարարուած էր հեղինակաւոր անձերի կողմից:

Երկու ճակատներէր վրա կուէլու մասին այլ ևս ոչ ոք չէր մտածում, որովհետև տեսել պայմաններում դա մի ցնոր էր: Թէ մենքը այժմ մտածում էին մի հրեանքով գոնէ ճակատներէր մէկն ու մէկը կրճատել և պաշտպանողական կուէլ մղել միայն մի ճակատում: Դա նշանակում էր՝ կամ ուսանելի հետ համաձայնութեան գալով, կուէլ տաճիկներէր դէմ և կամ ընդհակառակը, տաճիկներէր հետ համաձայնութեան գալով, կուէլ ուսանելի դէմ:

Ահա այդ կենսական հարցը լուծելու համար էր հրաւիրուած Պարլամենտի զաշնակցական Փրակցիայի ղեկավարներ 1-ի լոյս 2 պատմական նիստը, մասնակցութեամբ կառավարութեան անդամներ և մի քանի կայանաւոր գործիչ-ընկերները:

Այլ ևս ամէն ինչ արդէն կորած էր և ջուրն ընկնողը անձրեկից չի վախենում: Ընկերներէր շատերը ժողովին կէլ էին Հայաստանից հեռանալու իրենց որոշումը արդէն ծոցերում, բայց, ի հարկէ, միւսներէր գաղտնի: Նրանց համար արդէն վճռուած խնդիր էր, ո՞ր երկիրը այսօր-վաղը Թորքալային Ռուսաստանի մասը պիտի կազմէ և դառնով էլ վճռուած էր նաև իրենց անիւթը, այն է՝ միախնել Հայաստանից կամ դէպի Թիֆլիս և կամ դէպի Դարբալդեանք-Չապետը:

Եւ ինչպէս պարզեց յետոյ՝ շատերը թողին ու Հայաստանից հեռացան ժողովից անմիջապէս յետոյ, հէնց նոյն գիշերը:

Չափազանց ծանր էր և ճնշող ժողովի պատկերը: Մեր բախտից՝ այդ երեկույ էր բարոյականութիւնն էլ չէր գործում և նստել էինք մոմերի աղօս լոյսի տակ: Ամենքը յուս էին ու մտախոհ, կարծես սակայն չէին գտնում:

Կառավարութեան և Դրօի կցկոտր գեկուցումներից միայն մէկ բան պարզ երևաց — այն է՝ որ դրութիւնը անյոյս է: Չափազանց վճատեցուցիչ տպաւորութիւն թողեց ամենի վրա մասնաւորապէս Դրօի այն յայտարարութիւնը, թէ ինքը զօրք չունի բուլշեիկներէր դէմ կուէլու համար, որովհետև մեր զօրքերի համակրութիւնը բուլշեիկներէր կողմն է և նրանք գնդակ չեն արձակի բուլշեիկներէր վրա, թէև միևնոյն ժամանակ այն էլ խոստովանեց, որ ինքը իր գրիքի ճակատում ունի մտասնելի մէկ զօրամաս, 1000—1500 հոգու շափ:

Շատ կարեւոր է այստեղ նկատուել, որ ինչպէս ցորտուց մօտիկ ապագան, այնքան էլ ճիշտ չէր մեր զօրքերի նկատմամբ այդպէս ընդհանուր ձևով յայտարարել, թէ նա չի կուէլ բուլշեիկներէր դէմ: Յեղաշջումից յետոյ՝ մի քանի շրջաններում մեր զօրքերը, ինչպէս օրինակ, Չափաբարակի շրջանում, շիմանալով Հայաստանի խորհրդայնացումը, շատ փառաւոր կերպով կուէլ են բուլշեիկներէր դէմ, և յաջողութեամբ յետ մղում նրանց, մինչև որ իմանում են կատարուած իրողութիւնը և նոր անձնատուր լինում:

Փրակցիայի առջև դրուած էր մի հարց — ԲՆչպէս դուրս գալ ստեղծուած ծանր կացութիւնից: Տեղի է ունենում մտքերի փոխանակութիւն: Խոսում են շատերը: Խոսողներէր մեծազոյն մասը պաշտպանում է այն միտքը, թէ մենք անկողնից երբ կուէլ բուլշեիկներէր դէմ և ուրեքն ասանց դիմադրութեան պիտի ընդունենք նրանց ու նրանց միջոցով քշենք տաճիկներին և այդպիսով փրկենք մեր ժողովրդի Փրակցական գոյութիւնը:

Փոքրամասնութիւնը, ընդհակառակը, առաջարկում է գէնքն ուղղել բուլշեիկներէր դէմ և շթողնել որ նրանք առանց դիմադրութեան դրաւեն Հայաստանը:

Հետաքրքրական են թէ մէկի և թէ միւսի պատճառաբանութիւնները: Առաջինները ելնում էին հետեւեւ հիմունքներէր:—

1. Ժողովրդի ընդհանուր համակրութիւնը բուլշեիկներէր կողմն է, որովհետև նախ՝ նրանց լուծը, դէտ ևս չճաշակած, բաղմամբիւ ակնկալութիւններ ու սպասելիքներ ունի նրանցից: Երկրորդ՝ նա հաստատացած է, որ բուլշեիկները պիտի քշեն տաճիկներին մեր երկրից և քնաջնջումից պաշտեն իրեն:

2. Զօրքի մեծ մասի համակրութիւնը ևս բուլշեիկներէր կողմն է, հետեւապէս այդ պայմաններում մտածել բուլշեիկներէր դէմ կուէլու մասին — միամտութիւն է:

Փոքրամասնութեան տեսակէտի գլխաւոր հիմքերն էին:—

1. Երկիրը յանձնել բուլշեիկներին նշանակում է խաչ քաշել Հայաստանի անկախութեան վրա և ջուրը դնել մինչև այժմ այդ գաղափարի համար գործադրած մեր բոլոր շարքերը և մեր ժողովրդի տուած անհամար զոհերն ու զոհարկութիւնները: Բուլշեիկեան Ռուսաստանը ևս իրապէս նոյն քաղաքական նպատակներն է

հետապնդում, ինչ որ ցարական Ռուսաւանը, միայն աւելի գեղեցիկ և դրաւիչ սկզբունքներով սքօջւած: Նա ևս իր բոլոր ներքին դիտումներով դէմ է նաև Հայաստանի անկախութեան:

2. Երկիրը բոլշևիկներին յանձնել նշանակում է քայքայել և թլայանի մատնել մեր ժողովրդի առանց այն էլ չափազանց քայքայուած տնտեսութիւնը. նշանակում է ստեղծել մեր ժողովրդի համար կայքինների ու բռնութիւնների մի րեժիմ, ինչպիսին դոյութիւն ունի խորհրդայնացած Ալգըբէջանում և մասնաւորապէս հայկական Ղարաբաղում:

3. Միայն և չափազանցած է այն տեսակէտը, թէ ժողովրդի և մանաւանդ գորբի համակրութիւնը մեր կողմ է: Դրա հետ միասին՝ մեզ վրա եկող բոլշևիկական ուժերը շնչին բան են և մենք ամէն դէպքում հնարաւորութիւն ունինք նրանց ջարդելու, մանաւանդ որ նրանց միակ ճանապարհը՝ Սեմետովկայի լեռնանցքը մեր ձեռքում է և մենք փոքրիկ ուժերով կարող ենք այն պաշտպանել:

Վիճարանութիւններն սպառուած լինելով, հարցը դրւում է զեհի և Չլ ձայնով ընդդէմ Դ-ի և Երկուսի՝ ձեռնպահութեամբ որոշուած է: առանց դիմադրութեան ընդունել բոլշևիկներին, իշխանութիւնը յանձնել նրանց և Երկիրը խորհրդայնացնել:

Ինչպէս տեսնուած էք, Դշնակցութիւնը իր յօժար կամքով հրժարւեց իշխանութիւնից և Երկիրը յանձնեց բոլշևիկներին խողալ կերպով, առանց մի կաթիլ

արիւն թափելու: Հետեաբար, աւելորդ պոռոտախօսութիւն է, երբ բոլշևիկները տեղի-անտեղի շարունակ թմբակահարում են, որ իրր թէ իրենք գէնքի ուժով են խիլ իշխանութիւնը դաշնակցականներից, հայ պոռոտախօսի և աշխատուորութեան յեղափոխութեան շնորհիւ:

Դշնակցութեան համար իշխանութիւնը այն չափով արժէք ունէր — և այժմ էլ այդպէս է — ինչ չափով որ նա ծառայում էր հայ ժողովրդի բարեբիւն և նրա ազգային շահերի պաշտպանութեանը: Իսկ այն վայրկեանից, երբ նա նկատում է, որ այդ իշխանութիւնը իր ձեռքում հարկաւոր չափով չի ծառայում իր նպատակին, այդ իսկ վայրկեանից նա ձեռք է քաշում իր գրուած դիրքերից և սերով վերում մէկ ուրիշին:

Դեկտեմբեր 1-ի ժողովից մենք ցրեցինք խիստ ծանր տպաւորութեան սակ. կարծես փրաղառնում էինք դերեզմանատնից մի շատ թանկագին կեանք թաղւուց յետոյ:

Եւ յերաւի, մենք մեր սեփական կամքով — թէ և անողոք պայմանների ճնշման ներքոյ — բոլշևիկներին դիմեցինք մեր ամենէն թանկագին դադալաբը՝ Անկախ Հայաստանի իրաւունքը, և տխուր ու բեկւած սրտով վերադարձանք ստու:

Այնուհետև իրերը ընթացան վերջին տասնամեակի ճանապարհով, որ ծանօթ է բոլորին:

ԻՐԱՋԵԿ

ՔՐԴԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻԵՒՆԵՐԸ

ԱՐԱՐԱՍՏԻ ԱՌԵՂՄԻԱԾԸ

«Դրօշակ»-ի ընթերցողներուն ծանօթ են բոլոր այն դէպքերը, որոնք տեղի ունեցան մինչև սեպտեմբերի առաջին շաբաթը: Համառօտ տեղեկատուութիւն մը ընենք ասիկ յետոյ տեղի ունեցած դէպքերուն:

Մշտական կուիւներէն յետոյ, թրքական հրամանատարութիւնը սեպտեմբեր 2-էն ձեռնարկեց ընդհանուր յարձակողականի մը, որու սկզբնաւորութիւնը, ըստ թուրք կառավարութեան, կը սկիւ սեպտեմբեր 8-ին: Այդ օրերուն բացայայտ եղաւ այն իրողութիւնը, թէ թրքական կառավարութիւնը հրժարած էր իր բազմաթիւ պահանջներէն, որ կը ներկայացնէր պարսկական կառավարութեան, ու ատոր փոխարէն կրցած էր համոզել թեհրանի կառավարութեանը գործակցարար կուլուր Արարատի քրտութեան դէմ: Այսպիսով, Մակուի սահմաններն ամբացան պարսիկ զօրքերով, որոնք անհնարին դարձուցին քիւրտերու փախուստն այդ բաց ճանապարհէն: Արարատի ապստամբներն, ուրիշմըն, ամէն կողմէ թուանթի օղակին մէջ առնւած էին:

Այս գաւազրութեան պատճառով, Արարատի քիւրտերը վճռած էին կուր տանիլ մինչև վերջին մարդը:

Սեպտեմբեր 2-էն մինչև 15-ը կուիւներ կառաղի բնոյթ ստացան և իրենց տարողութեամբ դերպանացիներ նախորդ ճակատամարտները: Երկու կողմերն ալ ծանր կորուստներ ունեցան: Ճշգրիտ մանրամասնութիւնները կը պակսին վերջին հերոսամարտի մասին: Քիւրտերը չընապատող չլիթայէն դուրս տեղեկութիւններ չկրցան հասցնել. իսկ թրքական կառավարութիւնը, կարծես յատուկ որոշումով մը, լուռ մնաց, որպէս թէ խաղաղութիւնը ախրած ըլլար արեւելեան ճակատին վրա:

Սեպտեմբեր 12-ին Իսմէթ փաշայի առաջարկով, Մ. Գեմալը թիւր Ազգ. ժողովը բացառիկ նիստի հրաւիրեց և թաւական նշանակեց սեպտեմբեր 22-ը: Այս որոշումէն հաջիւ քանի մը օր անցած, սեպտեմբեր 15-ին, Իսմէթ փաշայի կառավարութիւնը յայտարարեց թիւրք ժողովուրդին և աշխարհին շրջաբերական

Հևագրով մը, թէ Արարատի ապստամբութիւնը վերջնականապէս ճնշւած է, թէ իրենք Արարատի բարձունքներուն վրա եւ քարանձաւներուն մէջ միմիայն դիակներուն Հանդիպած են, և զերթվարած են լքած ընտանիքներն ու անասունները: Այս յայտարարութեանէն յետոյ թրքական զինուորները լռեցին և ոչ մէկ մանրամասնութիւն հաղորդեցին այդպիսի մեծ կուռ մը վերջնական արդիւնքներու մասին: Ընդհակառակը, ամբողջովին զբաղեցան Աղզ. Ժողովի թատերական Լրոյթներով, և ամէն շնորք թափեցին թէ՛ թիւրք, և թէ՛ արտասահմանի մամուլը լեցնել երկու Հակադիր կուռակցութիւններու տեսակէտներու, փոխառութեան և թրքական դրամի կայունացման մասին:

Թիւրքերը, ըստ Էրեւոյթի, շատ զղջացած էին իրենց նախորդ ամիսներու ազմուկէն, որ Հանեցին քրտական շարժման շուրջ, որ նոյնքան և թերևս աւելի լայն ծաւալով արձագանգ գտաւ միջազգային մամուլի մէջ, թրքական կառավարութեան վարկն ու աղբեցութիւնը մեծապէս նուազեցնելով: Թիւրքերը, ուրեմն, սեպտեմբերի սկիզբէն, որչա՛տ էին վերջնականապէս դադարեցնել ամէն տեսակի հաղորդագրութիւն քրտական կոխներուն շուրջ, և բաւականանալ մէկ կարճ յայտարարութեանը, որ փակուաւր պիտի ըլլար աշխարհին արդէն ծանօթ սպասարարութեան: Աւ թիւրք կառավարութիւնը այդ քայլն առաւ Աղզ. Ժողովի դումարուն մէն առաջ, թէ՛ թիւրք ժողովուրդը խաբելու, և թէ՛ արտասահմանի լարած ուշադրութիւնը վրիպեցնելու համար:

Ի մէջ այլոց բնեք, որ Մոսկւան և Երևանի հետևորդները, համաձայն հրահանգի մը, սեպտեմբեր 8ին Արարատը վերջնականապէս պարտած յայտարարեցին:

Գերտիտտանի և Տաճկաստանի զանազան մասերուն մէջ ծայր տած կռիւներն ու մասնակի ապստամբութիւնները կը շարունակեն: Այդ շարժումներուն դէմ թրքական զօրահրամանատարութիւնը լուրջ միջոցներու շնորհիւ զիմել, որպէսզի շթուլացնէ Արարատի պաշարումը: Ձմեռն հասաւ և ստիպողակար դինազողար մը պարտազրեց երկու կողմին: Այս հաշտով քրտական ապստամբութիւնը, Արարատի խնդիրը մէկ կողմ թողած, մեծ ու արիւնտ պաշարներէն յետոյ՝ կը մնայ իր ուժին մէջ, ինչ որ կը նշանակէ կառավարութեան պարտութիւնը:

Առանձնապէս խօսինք Արարատի մասին: Թրքական տեղեկատուութիւնը չի համապատասխաներ իրականութեան: Թրքական զինուորը աւելի քաղաքական խաղ մըն էր, քան իրականութեան ճշգրիտ պատկերացումը:

Յիշատակենք քանի մը դէպքեր, որոնք կուգան ցոյց տալու, որ Արարատի ըմբոստները, և թէ յաղթական շեյխն, վերջնականապէս պարտուած ալ չեն: Ըստ թիւրք հրամանատարութեան սեպտեմբեր 15-ի հաղորդագրութեան Արարատի խնդիրը վերջացած էր: Նոյն խաղ այդ առթիւ Քարվիզի թրքական հելուստոսարում ուրախութիւն և հրավառութիւն սարքած է: Բայց հազիւ չորս օր անցած, սեպտեմբեր 19-ին, Արարատի շրջանի մէջ կը սկսի կատաղի կռիւ մը, որ կը շարունակուի մինչև սեպտեմբեր 25-ը: Արարատին մօտիկ

պարսկական ոահմանէն, թղթակից մը, սեպտեմբեր 27 թւականով, կը հաղորդէր թէ կռիւները տակաւին կը շարունակուին:

Աւելի ուշ, լուսնական թերթերը, որ իրազեկ թղթակիցներ ունին թիւրքերոյ մէջ, հոկտեմբեր չորսին շարունակող կռիւներու մասին կը խօսէին և կը պատմէին, թէ քերտերը պարտուած չեն:

Նոյն թւականներուն, հոկտեմբեր 3-ին, արաբական «Էլ-Մսլապ» թերթի Էնիկուրի թղթակիցը կը յայտնէր, թէ պարսկերէն «Շաֆախ Սօրխ» թերթը, որ անշուշտ, դէպքերուն ամենէն իրազեկն է, օրը օրին Մակուէն և Փոքր Արարատէն տեղեկութիւններ ստանալով, կը սնդէ, թէ Իհսան Նուրի և քերտ ըմբոստները ապստամբած կը մնան Արարատի անտունչի բարձունքներ և կռիւ կը շարունակեն: Թղթակիցը թիւրք շրջանակներու կարծիքը հարցուցած է այդ մասին, և բոլորն ալ հաստատած են «Շաֆախ Սօրխ»-ի յայտարարութիւնները:

Այս բոլորէն գտաւ, երբ վերջէնք թրքական հրամանատարութեան վերջին զեկուրք քերտ կուռղ ուժի մասին, զոն կը գտնենք պարբերութիւն մը, ըստ որու ապստամբները կրցած են անցնել ուրիշ շրջաններ, լրքելով իրենց կանայք և երեխաները: Իրողութիւնը, սակայն, այն է, որ քրտական ուժերու մէկ մասը սեպտեմբեր 15-էն առաջ կրցած էր ճեղքել թրքական շղթան և անցնել հարաւային շրջաններ, Բուլանուլս, Ախթաթ և Մուշ՝ կուռ այդ ճակատը քաշելու Արարատի թրքական զօրքերու մէկ մասը: Դէպքերը, որ աւելի յամախակի դարձան վերալիշակալ շրջաններուն մէջ, և որոնց մասին միայն թրքական արքիւրներէն կցկուտուր լուրեր ստացուցան, ցոյց կուտան, թէ Արարատը, հակառակ բոլոր գծաւարութիւններուն, կաշխատի կապ պահել ապստամբ շրջաններուն հետ:

Այս բոլոր իրողութիւնները ցոյց կուտան, որ Արարատի դիմադրող ուժերու մեծ մասը անուրիկ դիրքերու մէջ ամրացած կը մնայ, ու կը սպասէ ձիւնահալքին: Այժմ, երկու կողմերն ալ հնարաւորութիւն չունին շարժուելու, և բնական է, որ պիտի լռեն: Այս բոլորի մասին, անշուշտ, տեղեկութիւններ կարելի պիտի ըլլայ արձանագրել և ցոյց տալ Իսմէթ փաշայի թատերական յաղթանակին արժէքը:

Սեպտեմբեր 15-էն յետոյ, հակառակ Իսմէթ փաշայի յաղթանակի յայտարարութեան, Թիւրքերոյ ընդհանուր ապայախորտի պէտ Տէվլի փաշան մեկնեցաւ Բայազիտ և անկէ անցաւ Վան, ուր հաւաքեցան կարևոր զինուորականներ խորհրդակցութեան համար: Անշուշտ, Վան և Ախթաթ նոր կեդրոնացման վայրեր կրցածն էին: Վանի, Շատախի, Հէքիարիի և Թուրանուրի շարժումները աւելի քան ապստամից կը թուին: Թիւրքերը, և թէ պահ մը կրնան ապահով գզալ ինքզինքնին լեռնային ապստամբներէն, որոնք չպիտի կրնան իրենց խոտեանին շատ հեռանալ, ձիւնի պատճառաւ, սակայն, շատ մտահոգ են միւս շրջաններէն, որոնք քանի մը փոքր կզղեկներու վերածած են թիւրք կառավարութեան զինուորական և քաղաքացիական ուժերը, ապստամբական շղթայի մէջ առնելով դանոնք:

Տէվլի փաշայի և արևելեան ճակատի հրամանատարութեան առջև սուրած է խիստ կարևոր խնդիր մը,

Արարատի չորս ամուսն կուրենրու փորձառութենէն յետոյ, ձմեռը պատերազմը շարունակե՛լ, թէ սպասել գարնան: Կը թռի թէ թիւրքերը պիտի փորձեն այս ձմեռուան ընթացքին հարւածել Վանի, Ախլաթի, Մուշի և Բուլանուխի ջրերս ապստամբները, որպէսզի աւնոնք չկարողանան պատրաստել գարնան աւելի լայն ապստամբութեան մը համար:

Այս երեք ամուսյ տեղեկատուութիւնները կը փակենք: Երեի սակէ յետոյ, հազիւ հատ ու կտոր տեղեկութիւններ հասնին, նախ ձմեռուայ պատճառով, և երկրորդ, որ՝ թրքական կառավարութիւնը, նոյնիսկ և թէ յաղթանակներ տանէ դանադան շրջաններու մէջ, պարձեալ լուս պիտի մնայ, որպէսզի թէ՛ երկրի, և թէ՛ արտասահմանի առջև ցոյց տայ, որ քրտական շարժումը մարած էր:

Երբ անցած չորս ամուսյ կուրենրը, թրքական 60.000 զօրքերու ներկայութիւնը և ուսական զօրքի ժմանդակութիւնը քով քովի գնենք՝ միայն այս արդիւնքին յանգլուս համար, ամենէն առարկայական եղբակացութիւնը պիտի ըլլայ այն, որ այս պատերազմի մէջ թրքական կառավարութիւնն էր, որ պարտեցաւ: Թրքական կառավարութեան պարտութիւնը տնտեսա-

կան և քաղաքական-բարոյական ճակատի վրա անվիճելի է: Գալով Ֆիդիքական վնասին, ճիշտ է, որ ջերտները բազմահարգ զոհեր տւին, սակայն, ամէն կասկածէ վեր է, որ թրքական յարձակողականները թիւրք բանակէն աւելի մեծ զոհեր խիցին: Հիւանդութիւններու և ձմեռուան ցուրտի ճեռանքները հաշի տակ շտանոնք: Բանակ մը ալք պայմաններու մէջ հակամէտ է հայւելու. իսկ ջերտները վարժ են ալք կեանքին և ենթակայ չեն գանգաձածային հիւանդութեան:

Թիւրք-քրտական արիւնոտ գոտեմարտը, եկող գարնան, աւելի մեծ թափով պիտի վերսկսի, որովհետև քրտական ազատագրական շարժումը դարդայաւ կանոնաւոր ճակատամարտներու ընթացքին, բացառուցանեց ամբողջ քրտութիւնը. յաղթանակներով ողևորեց բազմութիւնները, զօրեց և իրարու օղակեց ըստ հետուար վայրերու քրտական աշխրէթները, որոնցով շատեր արիւնքամ շնչան այս պատերազմին մէջ, մնացին գրեթէ յաղթական ու համոզեցան, որ իրենց և թիւրքերու մէջ կեանքի և մահուան պատերազմ մըն է, որ կը մղէ: Քիւրաը մահուան փոխարէն նաև պարզ նախընտրած է երէկ, և պիտի նախընտրէ նաև վաղը:

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

Թ Ի Ի Ր Ք Ի Ո Յ Շ ՈՒ Ր Ջ

Նոր կուսակցութիւն մը.— Թիւրքիոյ ներքին քաղաքական միապալազ կեանքին մէջ վերջերս որոշ խլրտում մը սկսաւ: Մուսթաֆա Բեմալի հիմնած նալք կուսակցութիւնը տարիներէ ի վեր միահեծան տէրն էր երկրի ճակատագրին: Կամ աւելի ճիշտը՝ Մուստաֆա Բեմալ և Լամէթ իրենց շուրջ համախումբելով Թիւրքիոյ մտաւորական և դինտրական ուժերը՝ բոլորովին անպատասխանատու ձևով Թիւրքիոյ բնակչութեան կը պարտադրէին իրենց կամքը:

Այս նոր վարչաձևին տակ ևս լայնօրէն զարգացան ամէն կարգի մղութիւններ, ինչպէս զեղծում, կաշառակերութիւն, շահադիտութիւն, որ օսմանեան կայսրութեան օրով Թիւրքիոյ դերազոյն յատկանիշները դարձան և անր անկումը փութացուցին: Քեմալական բունակցութիւնը ժողովուրդին ուղև ու ծուծը քամին և երկիրը տնտեսապէս քայքայեց: Անասնելի տուրքերը, արտագրութեան նագումը, հայ և յոյն տարրերու հեռացումը, եւրոպական դրամապլուխին շուրջ ստեղծւած անխտատակութիւնը բոլորովին կազմալուծեցին Թիւրքիան: Այս բոլորն մըս եկաւ աւելնալ զըրտական ապստամբութիւնը, որ իր կողմական ու մարդկային մեծ զոհողութիւններ պարտազրեց դարաւոր «հիւանդ մարդ»ուն:

Առանց այս վերջին ծանր հարւածին ալ, Թիւրքիան

անդունդին ծայրը հասած էր արդէն, ու միայն մէկ տարի Հանրային Պարտքի կտրոնները վճարելէ վերջ, ինքզինքը զտաւ սնանկութեան նախադուռը: Եւրոպայի ունեցած պարտքը չկարենալով վճարել, Թիւրքիա անգամ մը ևս ցոյց տուաւ թէ՛ հակառակ պիտակի փոփոխութեան և ներքին յեղաշրջումին, ո՛չ մէկ բան փոխւած է մեր հարևաններու մտայնութեան և դործելակերպին մէջ: Թէ անիկա դարձեալ կը մնայ յաւիտենական պարտականը՝ դատապարտւած Եւրոպայի սնտեսական լուծին և ելժտակէն հակադիւրին տակ մտնելու:

Այս անել կացութեան ելք մը դտնելու փորձեր կըլլան հիմա, ստանց, սակայն, դրական արդիւնքի մը յանգլուու:

Ինանկալի նոր որջին՝ Եառվայի ջերմուկներուն մէջ, կերուխումի սեղաններու շուրջ և պինարբուքներու ընթացքին, Բեմալն ու Լամէթը, Յէթհիթի թեւը մտած, դազաւաբար յլացան կազմելու նոր կուսակցութիւն մը՝ Սերպտեք Ճիւմհալիյէթ (Ազատ Հանրապետութիւն), յատկանշական սնուն մը, որ լռեխայն իր մէջ կը պարունակէ հանրապետական վարչաձևին ցարդ անապատ ըլլալուն իմաստը:

Նոր կուսակցութեան ղեկավարը՝ իր հրահանգները ստացաւ Մուստաֆա Բեմալէն, իր երբեմնի ստորա-

զաս պաշտօնատարէն (բանի որ երբ Տէլթճի պէյ Մոֆիայի զեպան էր, Մուստաֆա Քեմալ իր զինուորական կցորդն էր)։ Եարբուսին զլուին անցաւ յառիւպէս Տէլթճի, Փարթիի զեպանը, որ հնից ու կէս տարւան իր շիրմնեկով, վստահութիւնը կը վայելէր եւրոպական, մասնաւորապէս Փրանսական երմտական որոշ շրջանակներու։ Ինքն էր, որ վարած էր բանակցութիւնները Հանրային Պարտիի կնճառտ ինչպէրը լուծելու համար, ու ինքն էր նաև, որ երմտական կարևոր հիմնարկութիւններէ դրամական աջակցութեան որոշ խոստումներ ստացած էր, մասնաւոր պայմաններով։

Ուրեմն, Թիւրքիա կը գտնուէր երկրնորանքի մը առջև . կա՛մ տնտեսապէս քայքայելի ու կազմալուծելի, և կա՛մ ընդունելի եւրոպական դրամադաւլելին տիրապետութիւնը երկրին մէջ։ Մասնաւորապէս Օսմանեան Պանթան և Եխախտի Ռեժիմն էին, որ, կենթադրելի, նիւթական օգնութիւն խոստացան Թիւրքիոյ, պայմանաւ, որ կնիւրիի կառավարութիւնը վերահաստատէ իրենց նախկին իրաւունքներն ու առանձնաւորութիւնները։

Տէլթճի, քաղաքական դործօն կեանքի մէջ նետուեցաւ իրր նշանաբան ունենալով՝ վերադարձ դէպի տրեստական նախկին կարգը և մերձեցում եւրոպական դրամատիրական պետութեանց հետ։

Այս յղացումը բոլորովին կը տարբերէր քեմալական և յոմէթական քաղաքականութենէն, որ իր ուղղութիւնները կանոնէ Մոսկուային։ Գաղտնիք մը պարզած չենք ըլլալ, երբ ըսենք թէ Միլլի յեղաշրջումէն և վեր, Թիւրքիա արտաքին անկախ քաղաքականութիւն չունի, այլ լծուած է բուլղարիկան սալլին և կը քաջէ այն ուղղութեամբ միայն, ուր կը զբէ զայն Մոսկուա։

Պարզ է ուրեմն, որ Տէլթճին հրապարակ քաշելով, Քեմալ փորձեց չեղում մը ցարդ հետապնդում՝ քաղաքականութենէն, երկիրը տնտեսական փճացումէ փրկելու համար — քանի որ Մոսկուա դրամ չէր կրնար տալ — ունիք մօտենալ Եւրոպային։ Պարզապէս խոստովանած եղաւ մոսկովեան քաղաքականութեան սընձանկութիւնը և նոր ուղղութեան մը անհրաժեշտութիւնը։

Այս պայմաններուն տակ հրապարակ եկաւ Տէլթճին, ու գործի անցաւ՝ համաձայն Եալովայի մէջ Քեմալի և Լամէթի հետ խորհրդակցաբար պատրաստուած ծրարքին։

Եւ, սակայն, կարճատև փորձը ցոյց տուաւ այս անճարակ խաղին ձախողութիւնը։ Երկու զլլուսուր պատճառներ արդիւք եղան այս դաւեչափ յաջողութեան։ Նախ՝ կար ժողովուրդը, զլլխաւոր ազգակը, զոր հաշի չէին առած կնիւրիի վարիչները։ Այդ ժողովուրդը տարիներէ է վեր, իբրև իրական հօն ոչխարներու, համբերատարութեամբ կը տանէր իր վրա դրւած ծանր լուծերը, «պատահանարպետական» կուսակցութեան հիմնումովը կարծեք թէ հնչած է իրական ազատութեան ժամը և սկսաւ ապառ թուիք տալ իր պոռթկումներուն։ Իզմիրի, Մուղնիայի և Տէլթճիի այցելած ուրիշ քաղաքներուն մէջ առաջ եկած ծանր ցոյցերը իսկական զոդափար մը տւին կնիւրիի վարիչներուն թէ՛ ժողովուրդը ո՛րքան դժգոհ է հետա-

պնդւած քաղաքականութենէն և ո՛րքան ծարուի ազատութեան, մասնաւոր տնտեսական կապանքներէ ձերբազատումի։ Այս պոռթկումները սարսափի ենթարկեցին կնիւրիի վարիչները, որոնք շուտ զըջացին իրենց դրածին համար։ Իզմիրի շրջանը ցարդ նկատուած էր քեմալականներու միջնարկը, քանի որ Քեմալն է, որ հելլենական դրաւումէն ազատուծ էր այդ քաղաքները։ Երբ Իզմիրը ա՛յնքան դժգոհ է կնիւրիին, կարելի է գաղափար կազմել միւս շրջաններու մասին։ Թաղապետական ընտարութեանց առթիւ Պոլսոյ պահապան թաղերուն մէջ պատահած անկարգութիւնները, Խալքի և Ակրպէնթի կուսակիցներուն միջև ծագած վէճերը, նոյնպէս վերջին ծայր յատկանշական են։

Երկրորդ զլլուսուր արդէլքն էր Մոսկուա, որ գարտըթով դիտեց Թիւրքիայի հետեցումն իրմէ և դէպի Եւրոպա ուղղուի։ Ու սաստեց Քեմալն ու արբանեակները, թոյլ չապաւ համար, որ Թիւրքիա դուրս ելլէ իր շրջագիծէն։ Այդ սաստը տուաւ իր անմիջական արդիւնքը, այն իժատով, որ Մուստաֆա Քեմալ Մոսկուա փութացուց իր արտաքին գործաւարը՝ տոքթ. Թէվֆիք Բիւչտի պէյը։ Այս վերջինը խորհրդային մայրաքաղաքը հասաւ այն օրերուն, երբ կնիւրիի Ադրապին ժողովը կը բացուէր, և պիտի վճուէր Լամէթի դահլիճին վիճակը։ Այսինքն բախտորոշ շրջանի մը՝ երբ պիտի որոշուէր թէ՛ մոսկովեան քաղաքականութիւն պիտի հետապնդուի թէ՛ եւրոպական։ Մոսկուա յաղթանակեց դարձեալ։ Թէվֆիք Բիւչտի սերալիը ողջաբուրումներ ունեցաւ կրեմլին ասպետներուն հետ և Խորհրդային Միութեան մէջ ծայրին միւսը թերթերը փառաբանեցին Թիւրքիայի հետ անքակտելի բարեկամութիւնը։

Այս բոլորը որոշեցին Թիւրքիոյ հետապնդելիք ուղղութիւնը։ Կրկին Լամէթի յանձնեցաւ նոր դահլիճին կազմութիւնը։ Ու ներկայիս ամէն ինչ կրեմլանոյ նախկին ձեռով։ Իացք քանի որ հրապարակ հանած էին Տէլթճին, Աերպէսը ձիւնհուրիչքը կը պահէ իր գոյութիւնը և որոշ վայրերու մէջ յաջողութեան զեպիները կը գտնէ։

Ի՞նչ է Մուստաֆա Քեմալի դերը այս բոլորին մէջ։

Ըստ նախապատրաստուած ծրարքին, Տէլթճի ապարիզ իժաւ նամակով մը՝ ուղղւած հանրապետութեան նախագահին։ Այս վերջինը պատասխանեց՝ զնահատելով Տէլթճիի քայլը և հասանութիւն տալով նոր կուսակցութեան կազմութեան։ Դժգոհ տարրերը օգտադործեցին Ադրիին այս նամակը և իրենց կողմնակիցներ շահելու համար ամէն աւել յայտարարեցին թէ՛ Մ. Քեմալը նոր կուսակցութեան հետ է։ Այս պարագան շատ դժար կացութեան ենթարկեց Խալք կուսակցութեան զեկալարները, որոնք իրար անցան և, ի վերջոյ, ձեռքի տակէ, ձիւնհուրիչքի միջոցաւ, հրաւիրեցին Քեմալը, որ ճշտէ իր դիրքը։ Քեմալ հրապարակաւ յայտարարեց թէ ինք հիմնադիրն ու նախագահն է Խալք կուսակցութեան և այդ անգամները կը պահէ միշտ, միայն իր պաշտօնին բերումով, գործին նախագահութիւնը կը վարէ Լամէթ փաշա։ Եւ որպէսզի իր այս խօսքերը գործքով ալ հաստատէ, Խալք կուսակցութեան անւան փոխանցեց բոլոր այն տուները,

կարածքներն ու ազարակները, զորս իբրև նւլը ստացած էր թիւրք ազգէն և որոնք, անուշտ, մաս կը կազմեն Հայերու «լքելալ» գոյթերուն: Այսպիսով, Քեմալ, որ երկու կուսակցութեանց վէճերէն բարձր կը մնար, բուրովին կը ճշտէ իր դերքը:

Ըսմէ՞ք և Ֆէթհի ճակատեցան հսկումներ 3-ին Ազգային ժողովին մէջ, երբ նոր դահլիճը ներկայացաւ և կարգաց իր ծրագիրը: Նոր կուսակցութեան վարիչը խտտեալ քննադատեց կուսակցութեան քաղաքականութիւնը զանազան խնդիրներու մէջ: Ըսմէ՞ք երկար ճառով մը պատասխանեց, ու ինչպէս կը սպասէր, ջանջատիչ յարթանակ տարաւ, վստահութեան քէ ստանալով:

Նոր կուսակցութեան բախտը վճռած էր այն օրէն, երբ Յէլֆիքը Բիւշտի Մոսկու հասաւ: Ձի գիտցելի տակաւին ինչ սակարկութիւններ ըբին և թէ թիւրքերու ինչ նոր խտտումներ ստացան Մեծ Ազգէն: Ամէն պարագայի մէջ, երկուստեք բարեկամական աւելի սերտ կապեր հաստատուած են: Այս առթիւ յատկանշական է, Մոսկուայէն ձիւնհարկիչքի (հոկտ. 4) զրկուած թըղթակցութեան մը հետեւալ խօսքերը.

«Ցափիզով տապալեցաւ. սուլթանութիւնը կործանեցաւ. երկու յեղիքներուն մէջ ալ իշխանութիւնը ժողովուրդին ձեռքն անցաւ: Այլ ևս ո՛չ ոք կրնայ արգելի ըլլալ այս երկու հարկամ ազգերուն իյերահասկացողութեան և տեսական բարեկամութեան:

«Մեքն ո՛ր մէկ առնել կրնամք մտնել յօրհորդային իշխանութիւնը, որ մեր ամենէն ևս օրնքում, օգնութեան ձեռք կերկարէ մեզի: Թէև մեր վարչաձևերը տարբեր են, սակայն, ստիկա երբեք արգելի՛ մը չէ, որ մեր սիրտերը մէկ ըլլան»:

Այս բուրբէն վերջ, գուշակ ըլլալու պէտք չկայ հասկնալու համար թէ ինչ բախտ կը սպասէ Ֆէթհիի կուսակցութեան: Թիւրքիս այժմ աւելի քան երբեք իր ճակատագրերը կապած է Մոսկուայի և անոր ազդեցութեան չի կրնար ազատել իր օճիքը: Ռուսական նաւարածինի մը Պոլիս այցելութիւնը այս ուղղութեամբ իմաստաւիչ է:

Հայկական տեսակէտով կացութեան մէջ ո՛չ մէկ փոփոխութիւն պիտի մտնէ: Նոր կուսակցութիւնը թիւրքերոյ բոլոր տարբերուն հասարակութիւնը կը ճարտէ: Նոյնիսկ թաղապետական ընտրութեանց մէջ ու թիւրք թիկնածուներ կը ներկայացնէ: Այս առթիւ թիւրք մամուլին մէջ բացուած է վիճարանութիւն մը: Խալքի կուսակիցները, նոյնիսկ պատասխանատու խմբադիրներ և երեսփոխաններ, կը նախատեն ոչ-թիւրք տարբերը՝ յիշելով Ճինադադարի ընթանի դէպքերը և կրկնելով ծանօթ յանկազները — զուսճան, հարեհնադու և այլն: Սէրպէսթի ջատագովները ընդհակառակն կը ճառեն Հանրապետական կարգերու շնորհներէն, չեն ուզեր անդրադառնալ անցեալին և երկրին փրկութիւնը կը գտնեն բոլոր տարբերու համախոմք գործակցութեան մէջ: Աստք, սակայն, վիճարանութեան սահմաններէն դուրս չպիտի ելլեն և ութ տարիէ ի վեր տիրող կացութիւնը պիտի մնայ նոյնը:

Միտմութիւն պիտի ըլլար յոյս դնել նոր կուսակցութեան վրա, և կարծել թէ թիւրքերոյ դուռները յայն պիտի բացին Հայ տարագիրներուն առջև, և թէ «լքելալ» գոյթերը պիտի վերադարձնեն իրենց տէրերուն: Արտասահմանի մէջ անոնք, որ այսպիսի երազներ կը սնուցանեն, չարաչար կը սխալին:

* * *

Բէհայերը ինֆըլապ.— Մինչ մէկ կողմէ թիւրքերոյ մէջ նոր կուսակցութիւն մը կը կազմէր, արտասահմանի մէջ ալ ընդգլխավորները և զփոփոխներ կը սկսէին խլրտել: Օգոստոս 26-էն ի վեր Քարիքի մէջ լոյս կը տեսնէ արարատաւ թիւրքերէն թիւրք մը՝ Բէհայերը ինֆըլապ («Յեզափոխութեան առաջնորդ»), խմբագրութեամբ իօմէր Տէվրի պէյի: Այս վերջինը բնիկ Տրապիզոնցի լազ մըն է: Պատերազմին առաջ եղած ! օսմանեան երեսփոխանական ժողովի քարտուղար: Նախկին իթթիւստական: Յետոյ, Ձինադադարի շրջանին, կազմակերպչներէն մէկը էրգորմէի միլիի համադրամարին: Այդ օրերուն աւրուած ըլլալով Մուստաֆա Քեմալի հետ, անցած է Մարսէյլ և քանի մը տարիէ ի վեր կը գտնուի Փարիզ:

Թիւրքը, որմէ երեք թիւրք լոյս տեսան ցարզ, կը պայրունակէ քննադատական յօդածներ՝ ինկիլիթի վարիչներուն դէմ: Ուշադրու է ա. թիւրք մէջ հրատարակած յօդածը՝ ջրտական շարժման մասին: Խրմբադիրը խտտել կը յարձակի Ըսմէթի վրա և կը պահանջէ, որ անկախութիւն տրէ Գիւրտերուն: Իբրև օրինակ կը բերէ Ալպանիոյ և Արաբիոյ պարբերական ապստամբութիւնները՝ սուլթանական օրերուն: Կըսէ թէ ինչպէս որ ատենօք այդ երկիրները գերեզման պարճան թիւրք գինուրին, այժմ ալ Գիւրտիստանը և՛ գած է անոր սպանդանոցը: Եւ ինչպէս որ Արաբիան ու Ալպանիան անկախութիւն ստացան, Գիւրտիստանն ալ չպիտի ուշանայ անջատելու թիւրքիսայէն: Պատմութեան կրկնութիւն է:

Ուշադրու են նաև այս ընդլիմադիր թիւրքի մէջ յայտնուած ուրիշ մտքեր:

Խմբադիրը կը պաշտպանէ այն միտքը թէ նախ ժողովուրդը պէտք է կազմակերպել՝ արհեստակցական և դասակարգային հիմնու վրա, որպէսզի երկիրը ազատի զորանոցային գրութեան և անտեսական վիճակը բարձրէ: Այդ կազմակերպութեան շնորհիւ թիւրքը կարճ ատենէն պիտի կրթի ու գարդանայ, իր շահերուն դիտակցութիւնը պիտի ունենայ, ու թոյլ չպիտի տայ, որ գինուրականներ խաղան իր ճակատագրին հետ: Ոչ-թիւրք տարբերու մասին յայն գաղափարներ ունի և ազդուութեանց միջև խտրութիւն չի դնէր: Թիւրքիս փրկելու համար իր միակ դարձման է ընկերային բարելավումը՝ հիմնուած դասակարգային կազմակերպութեանց սկզբունքին վրա: Թօղաւածաբք մը ունի՝ բացատրելու համար յեղափոխութեան իսկական իմաստը: Մասնաւոր ո՛րք կուտայ այս կէտին, արդարանցնելու համար անուշալ իր անունը:

Հ. Ս.

ՔԱՌԱՍՆԱՄԵԱԿ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Ք Ա Ռ Ա Ս ՈՒ Շ Ն Ս Ա Ր Ի Ա Ռ Ա Չ

ԽՄԲ. — «Գորշակ»-ի վերջին քիւրսուն մէջ լոյս ընծայեցեցինք Մշեցի Մեծարայ Վարդանանի յիշատակարանի առաջին մասը, որ կը վերաբերէ Կուկունեանի արշաւանքին:

Նոր վերնագրի մը տակ, սոյն քիւլէն սկսեալ, հրատարակուի քեան կուսումնաբան յիշատակարանի վերջին մասը, որ հետաքրքրական էջեր կը պարունակէ 90-աւելիս քականներու յեղափոխական տրամադրութիւններու և աշխատանքներու մասին:

Պատմութիւնը կը սկսի Կուկունեանի խմբի քայլաշարքի օրերէն, այսինքն 1890-ի վերջերէն:

Ես զնացի Տփիսիս, Մշոյ Կարասու գիւղացի Իգիթեան եղբոր հետ, որ ինք առաջ եղած էր Տփիսիս: Գրիգոր Արծրունու քով աշխատած էր. տպարանը գրաշարութիւն (կընէր): Իգիթեան ինք վտաս էր: որ զինք, որ հաստատարիմ ծառայութիւն ըրած էր, կրկին Արծրունու տպարանին մէջ կընդունեն, և ինձ ալ իր քով մի գործ կը գտնի և մի քիչ ալ գրել կարգալ կը սորվեցնի:

Եւ այդպէս շարունակեցինք մեր ճանապարհ Կարսից Տփիսիս: Չորս օրէն հասանք Տփիսիս:

Բարեւոյն Իգիթեան շատերուն իր ազնուութիւն ցոյց տուած էր: Տփիսիսի հայերէն իրեն աշխատակից ընկերներ (զինք) տեսնելուն պէս հրաւիրեցին իրենց սենեակ: Ինձ ևս հետը տարաւ: Այդ օր շատ մը ընկերներ հետ տեսնեցանք: Մեզ տարին Արծրունու քարվանսարան, մի սենեակ տւին, անկողին ևս:

Երկու օր վերջ, եղբիկ սկսեց գործի «Աղբիւր»-ի խմբագրին քով, որն է ընկի շուշեցի Տիգրան Նազարեան:

Ես ալ խնդրեցի Նազարեանին, որ ինձ ալ ընդունէ իր քով: գուցէ քան մը սորվիմ: Բայց Նազարեան ինձ ընդունեց, պատասխանելով թէ զրել կարգալ չես զիտեր. թեք լճն պէտք է անեմ: Ես ալ խնդրեցի, թէ պարսն խմբագրի, ևս եզգով ոտնիկ չեմ ուզեր. միայն թէ փորս կշտացուր: Նազարեան յուսահատեց, բայց եղբիկին խնդրանքին ընդունեց՝ չըբու նային՝ փոր հաց: — Դէ՛ տղայ՛ բարձր զնա. զէ՛ տղայ՛ տպարան զնա. զէ՛ տղայ՛ փոստան զնա. զէ՛ տղայ՛ հեռադատուն զնա: Վերջապէս, շան օրի եմ. ուր ուղարկին կերթամ:

Գիշերները ևս և եղբիկ մէկտեղ կը քնենք: Ինձ կը սորվեցնէ գրել-կարգալ:

15 օր աշխատեցի ձրի: Բայց Նազարեանի խիզը շտարաւ: Ինձ կանչեց, ըսաւ. «Ահա զեզի հինգ րուբլի: Քու ամսական, առկից վերջ, տասը րուբլի է»:

Եւ այսպէս աշխատեցինք երկու ամիս: Քիչ-քիչ սորվեցանք տառեր ցրել: Այդտեղի աշխատող տղերք ինձ կը սորվեցնեն ամէն բան: Մինչև իսկ տպարանի

աշխատողներ, որ անոնք ալ ինձ պէս ծառայ էին, (թէ) մի գործ ցուցնէին՝ անոնք ալ հրամանը կը կատարէի: Երկու ամիս լրացաւ. խմբագրի իմ ամսական արեց 12 րուբլի:

Եօթը ամիս լրացաւ... Նայեցի, որ մեր հայրենակիցներէն քանիս պէտք էր մտնէին Հայաստան: — Մնաս բարև խմբագրի, ոտնիկ տուր. ևս ալ պէտք է երթամ հայրենիք: Պարոն խմբագրի իմ ոտնիկ տալն վերջ՝ քանի մը րուբլի ինձ նւիրեց:

Մենք բոլորս տաճկահայաստանցիներ, 150-ի չափ, զնացինք Կոնոս: Այդ Կոնոսը Տփիսիսի լիոն է, որ տփիսցիներ ամառանոց կերթան այդ լիոն:

Մեր մէջ կային 12 ուսուսանողներ, որ անոնք ծրագրի պատրաստած էին, թէ ի՛նչ տեսակ պէտք է գործէինք: Մեր հետ տարած էինք քանի մը հրացան, որ այնտեղ փորձ անենք: Ռուսահայեր մեզ համար շատ ծախսեր արած էին. Կախէթի կարմիր զինի, խորովածի միս, վրացի հաց — որ կըսեն այդ հացին «պուրի»:

Մեր ժողովը վերջացաւ: Հացերնիս կերանք, կարմիր զինին խմեցինք՝ ալ չզիտցանք շատերս թէ ինչի՛ համար եկած էինք. — այնպէս հարեցուց Կախէթի կարմիր զինին մեզի: Ճիշտ է, Հայաստանի մէջ առատ է զինին, արաղը. (բայց) ոչ թէ երիտասարդների համար, այլ հասակ առած մարդիկ կը խմեն:

Ահա զեզ օրինակ: — Ես, մանկութեան ժամանակ, կարողալ սորվեցայ: 25 տարեկան հասակիս, եկած եմ Տփիսիս, «Աղբիւր»-ի խմբագրին հացուփոր ծառայութիւն կանեմ, որ այր-օրէն սորվիմ: Մեր դասատուներ էջ էին, մեզ ալ էջ թողին: Հիմակ գրել-կարգալ չէիտցողը, ի հարկէ, որ էջ է: Ես ինչքան որ սորվեցայ՝ կրկին լեմ կընայ անոնց պէս, որ մանկութեան ժամանակ սորված են ամէն բան. . . . .

Անցաւ քանի մը օր՝ կրկին զնացինք Կոնոս լիոն: Այն ժամանակ 150 էինք, այդ օր 200-ի չափ հասանք: Մինչև իրիկուն կեսանք այդտեղ, ինչ որ պէտք էր արեցր (և) յետ գարնանք Տփիսիս:

Այնպէս որոշում տրեւցաւ, որ 50 մարդ պէտք է առանց զէնքի մտնեն Հայաստան, զճեր պատրաստեն, տեղային խումբեր պատրաստեն (և ապա) գալով տարի նոր խումբեր մտնեն Հայաստան:

Այդ որոշում տեւեց մեկու ամիս: Երկու ամիսէն վերջ՝ ժողովը որոշեց, որ տփիսցիներ Արշակ, մշեցի Նազիկ, մանազկերտցի Գէորդ պէտք է երթան Մուշ, Կարին, Սասուն, Բաղաշ — որն է Սալլըն ձոր:

Ատոնք զնացին այսրիլ ամսին (1891) և Մանազկերտ, շուն հայի մը ձեռքով, բանտարկեցան և տարւեցան Մշոյ բանտ: Անկից մշեցի Քուստան Նազիկին (և) մանազկերտցի Գէորդին 101 տարի վճիռ տւին՝ Աքքա ուղարկեցին, իսկ տփիսեցի Արշակին յետ զըրկեցին Ռուսաստան, առանց վնասի:

Ես ապիւն-անգլին պատկերով՝ ջովիս կղած ստակը կերայ: Պանիր-հաց ուտելով արդեօրոց շորացաւ: Ի՛ր, ինկէս չի հասնի, կը յուսահատիմ: Բայց ձեռքը ճար չկայ: Ես դիտէի, որ շուտով և զենքով պէտք էր մըտնէին Հայաստան: Եւ ատկից օգուտ պէտք է քաղենք:

Ճարահատեալ մնացի, դիմեցի «Մշակ»-ի խմբագրին, որն է Գրիգոր Արծրունի, առեւով. պարոն խմբագիր, մենք շահ տրտման է սպասենք այստեղ: Պատասխանեց Արծրունին. «Զուտեալ, մենք մեր պատրաստ եղած ոյժ կորցրինք: Նորէն պէտք է պատրաստելնք, առանց յուսահատելու: Մենք ինկած ենք առիւծի ճանկ, որ այսօր կաշխատի հայերին կորսնցնել: Այս քո ընկերներ քեզ օրինակ: Մենք պէտք է ուսուին ճանչնանք թիւրքից վատ, որ այսօր մեր թշնամին է: Ինք քրիստոնէայ է, բայց թիւրքից աւելի-աւելի ճշմարտներ կը բանցնի մեր վրայ: Դեռ ստոնք բան չեն. մեզի շատ պէտք է թիւրքին ծեծել տայ: Իմացած ևս աշտարակցի ներսէս Կաթողիկոսին այլ շան խոտացածը, դու իմացած ևս քաջն Լորիս-Մելիքովին խոտացածը, որ առոնց ոչ մէկը չկատարեց: Ասկից վերջ, բան մըն ալ յուսալու չենք այդ շունից... Այսօր հաշտութիւն ոչ մէկ տեղութեան յոյս դնելու չէ: Մենք այսօր պէտք է անկեղծ աշխատենք. մեր արիւն կը լինի Պեզ փրկութիւն»:

Ինձ բտա, որ հինգ օր պէտք է սպասես, որ քեզ պէտք է ուղարկենք գործով մը Մուշ. «քեզ համար ճարի ևս երկու ընկեր ալ, բայց հաստարիմ և քաջ լինեն»:

Հինգ օր վերջ, առի նետս խութեցի Աւստն, կարնեցի Աւստին և զնացինք «Մշակ»-ի խմբագրատուն: Այդտեղ էր կոմիտէն, որ նոր մի ծրագիր պատրաստած էր Մշոյ և Կարնոյ համար: Այդ ծրագիր առինք և իրենց որոշած մի ճանապարհածախար մեզ համար:

* * *

1891 Յունիս 3 մեկնեցանք Տիփլիսէն Կարսի գծով դէպի Ալաշկերտ, ոտքով: 15 օրէն հասանք Մշոյ դաշտ, և ժամ հետո քաղաքէն, Յրոնք գիւղ: Գրչեր այդտեղ զնացանք, գինացործ Գրիգորեան Վարդանի տուն:

Այդ գիւղացիներ ամբողջ ինձ կը ճանչնան. բայց հազուատներս մուրացկանի հազուատ է: Ետտ ալ չեմ խօսի, որ ձայնիցս շնանչան: Բայց ազգասէր և բարեօսիրտ տանուտէր Վարդան ինձ կը ճանչնայ. ուրիշներին բան չի ըսեր:

Դեռ չընած, որոշեցինք, որ խութեցի Աւստն տանի մեր բերած ծրագիր Պարսխանեանին յանձնի, որ Մշոյ Մուշը Կարապետի առաջնորդ է: Այդ ներսէս վարդապետ Պարսխանեանն է, որ Տարսին քնած հասարակութիւնը կը կազմուցէ: Առաւուտ յուսացաւ՝ կանուխէն գիւղացիներ Մուշ կերթան: Տանուտէր Աւստին առոնց հետ ուղարկեց Մշոյ քաղաք:

Մենք սպասեցանք Յրոնք գիւղ, մինչև որ Աւստն Մուշէն վերադառնայ: Մենք նրկուքս ցորեկ գիւղի մէջ կը պտտէինք: Մարդ մը մեզի չէր ճանչնայ: Մեր վրան-գլուխ նայող մուրացկան կարծեւով՝ մեզ հետ չէին խօսի: Այդ գիւղի եկեղեցին գիւղի մէջ տեղն էր.

ընկերս հետ նստեցանք եկեղեցիի (պատին) տակ, հով տեղ մը: Կը նայենք՝ գիւղի մարդիկ կանցնէին մեր քովից, բան մը չէին ըսեր:

Մի երիտասարդ շատ մը նայեց մեր վրայ, անցաւ: Հինգ րոպէ շտեղծ յետ դարձաւ, բարև ձեզ ըսելով մեր քով նստեցաւ: Հարցրեց մեզ երիտասարդ թէ՛. «Յերաշրջը, դուք ո՞րտեղացի էք: Ձեր հազուատներ մուրացկանի է, բայց ինքներդ՝ չեմ հաստարի, որ մուրացկան լինէք: Ես երկու ժամ է մեր տանիքէն մեզ վրայ կը նայիմ, որ դուք մեր խնամի տանից ելաք, ուղղակի այստեղ եկաք նստեցաք, առանձին կը խօսիք: Թէ՛ մուրացկան էք՝ (ինչո՞ւ) գիւղի մէջ չէք պտտի, որդիմութիւն հասաքի»: Ես պատասխանեցի. «Աղա՛, մենք կը սպասենք, որ թոնիրներ հովի, հաց պագի, որ երթանք (մուրայու): Տանտիկիներ հիմակ պարագ չեն: Երիտասարդ բտաւ. «Ելէք երթանք մեր տուն, մեզ կերակուր տամ կիթէք»: Ոտքի ելաւ, խնդալով բտաւ. «Նս քեզի ճանչցայ. ով եղնելդ (իմացայ): Ենորհակալութիւն յայնանցինք երիտասարդին»:

Երիտասարդ կրկին նստեցաւ: Սկսեցինք բարակ-երկար խօսել, ինչ որ պէտք էր, քանի որ ստաճանից կը ճանաչէի կարգ երիտասարդին: Մուշ Կեդրոնական դպրոց կը կարդար: Վեց ամիս մեր տուն քնած էր և այդ գիւղի ամենաարուստին տղան էր — որն է Պուկէի Հըրլաթի տղան է. անուն է Բաղդասար:

Ես այդ գիւղ երկու տարի խնութեցանութիւն ըրած եմ: Այդ գիւղ 367 տուն է: Ամբողջ գիւղի կիներ վառօղ կը չինեն: Իմ անուտեր վառօղ կառնէի կը ձայնէի երկու տարի: Ատոր համար լաւ գիտէի այդ երիտասարդի անհուստիւն, որ ես այնտեղ աշքովս կը սեննայի: Սասունցի քաջ Արաբօն, սասունցի Առաքելին, խորոնցի Ղաղարօն, բաղվիցի Մարգարեան, մշեցի Յակովբին այդ երիտասարդը կը պաշտպանէր ամէն տեսակով: Այդ փոքրիկ խումբ գիւղի մէջ մտած ժամանակ, մարդ մը չէր իմանայ. երիտասարդը այնպէս կը պաշտպանէր:

Կառավարութիւն միշտ առոնց կը փնտրէր: Այդ գիւղից մի քանի հայեր կաշառած էին թիւրքերի կողմից՝ որ Արաբօն սենան, իմաց տան կառավարութեան:

Արաբօն ճամբան շատ մը կիշնար Յրոնքէն. որովհետեւ Արաբօն խումբով միշտ կերթար Քոտուրի քրտերի տաւարներ կը բերէր. ինչ որ ձեռք անցնէր՝ եղը, կովը՝ Մուշի քաղաք, ձայնէր, բայց ձին, ջրերն ինքներդ կը տանէր, ձայնէր: Այսպէս, կամաց-կամաց, երիտասարդներին կը զարթեցնէր: Լեռներ կենէր էշխայութիւն(°) կանէր. բայց քաղաքներ, գիւղեր յեղափոխութիւն կը քարոզէր: Ինքն ալ այս-բն չէր գիտեր:

Մենք երիտասարդին հետ, շատ մը խօսալէն վերջ, ինչ որ պէտք էր խօսեցինք: Երիտասարդ մեզից բաժանեցաւ արիւն-արցունք թափելով: Ինչ որ պատկերեցինք՝ խոտացաւ, անկեղծօրէն, (որ) սակից վերջ աւելի՛ — աւելի՛ պէտք է աշխատէ:

Ես առի ընկերս, զնացի գիւղի մէջ մի տուն, որ մեզ չէ ճանչնայ, իբրև մուրացկան, փորներս կշտա-

ցնելու: Իմ նպատակն է կանկարով ապուր ուտեմ: Այդ մեր գնացած տուն Մուրտէ-Վրրօրի տունն է: Տանտիկին ինձ պարտ էր Տէ նուկի վառօղ: Աւետիսին հետ կամաջուկ մը թոնիրին քով նստեցանք: Տանտիկին հաց կը թխէր: Խնդրեցի, որ ապուր տայ մեզի ուտենք: Տանտիկին հրամայեց «Տարսին.— Ալեցուր քասան, քիչ ապուր տուր այս խեղճերին»: Հարս աւառտ—աւառ լեցուց քասա մը ապուր, երկու հատ թոնիրի լաւաջ հաց գրաւ մեր առաջ, փորենինս կշտացրինք: Բայց ընկերս ինձ գաղտնի ասաց. «Քիչ տացակած բանջար ուզէ ուտենք. ես շատ ժամանակ է, որ չեմ կերած»: Ես ալ խնդրեցի տանտիկինին. «Ընէս կին, Ասաւած քու սուրբներն պահէ ամէն շաբէն. փղղում բորճեքա՞մ իտա՞ս էս տղային, հիւանդ է»: Կին նեղանալով պատասխանեց. «Քէ՛ք, հեռացէ՛ք. ապուր կե՛ր, քաջ: Չիտա բանջար ըրնճպարեներին չիներ եմ, արտ պէտք է տանիմ. շատ չէ, որ ձեզ ալ տամ»: Ես կրկին երես տաքցնելով խնդրեցի, թէ ընկերս կը զողցնէ, քիչ սուր: Հարս (որ), աշտուկ կարծած էր, կեսուրի ականջին բան մը փոփոսց: Տանտիկին շուտ մը ելաւ, սոման մը այդ տապակած բանջարէն լեցուց մեզ տաւ: Քիչ կերանք, միւս աւելցած լաւաջ հացին (մէջ) փաթթեցինք, դրինք տուրակ: Տանտիկին երես կը նայի, կուզէ բան մը խօսիլ, բայց չի համարձակի: Ես հարբորի. «Ընէս կին, շատ կը նայիս.— բան մը ունի՞ս ըսելու, բռէ՛»: Կին պատասխանեց. «Աղբեր, դու մուրացկան չես, բայց շորերդ մուրացկանի է: Գէմքը ինձ ծանօթ է, մուսցեր եմ»: Ես ըսի տանտիկնոջ, (որ) մենք առաջին անգամն է չես տեղեր եկանք, մենք խաթցի ենք — Թեղուր դիւղացի, պէտք է երթանք Մուրք Կարպետ, անկից ուխտաւորներին հետ պէտք է երթանք Կարին, անկից Պոլիս: Կին համոզեցաւ, ալ կարծիք մը շունէր մեզ: Պատիւրեց ըսելով. «Աղբըրտանք, դուք կերթաք Ստամբուլ: Իմ աղբոր տղան այնտեղ է. Ղալաթիս թուլումպաճի է: Աւէք, որ հինգ տարի է գնացիր է, հինգ դուրուս չէ՛ ճամբէ. էջ հըմլա բան կեղնի՞, դիւր կին թողեր է դացեր այնտեղ: Իւր կնիկ դացեր է իրան հօր տուն: Իւր միբրիպայ Հասան աղէն մըլբեր բուր դաթի էր: Իան սուր չէ՛ մնացիր: Մինակ մէկ շաբ մնացիր էր: Այս տարի քաղցեցինք 10 բարդ խոտ եղաւ: Ձէն ալ քերվա Մըստոն տարաւ . . . . . տեղ: Ի՞մ դարդս աս է, որ դուք պատմէք ի՞մ աղբոր տղայ Վըրջօին»:

Մենք ոտքի ելանք, որ պէտք է դուրս ելնէինք: Այդ (կին) մեզ շթողուց: Քիչ սպասեցինք, կին բերաւ մեզ

կաթի սեր շորցած, փաթաթեց լաւաջ հացին մէջ, մէկ հատ ալ դատա: Կին մեր երկու օրւայ ճանապարհի պաշար պատրաստեց և պատուրեց, որ չըլլայ թէ իր եղբոր որդիի նման լինենք. . . Մենք շնորհակալութիւն յայտնեցինք, դուրս ելանք:

Գնացինք, գիւղէն դուրս մի եկեղեցի կայ փոքրիկ բլուրի մը վրա: Այդ բլուրի վրա, եկեղեցու բուրբ, գերեզմանատուն է: Այդտեղ մի պաղ աղբուր կայ: Այդ աղբուրէն շատ շուր խմեցինք, լապեցինք, Լյանք եկեղեցիի պատին հովր նստեցանք, մինչև որ արևը մար մտնայ:

Նայեցինք, որ մեր ընկեր Աստօն, որ Մուլ քաղաք գացեր էր, եկաւ: Միասին գնացինք կրկին դինագրօ՞ր Գրիգորեան Վարդանի տուն: Գիւղեր ճանտեղ քնացանք:

Աստօտ, աղօթարան չբացւած, ճանապարհ ելանք, դէպի Կարին պէտք է երթանք: Այնտեղի երիտասարդ, որ տեսնեցանք զիւրի եկեղեցիի տակ, մեր ճանապարհը սպասէր, գիւղեց քառօրդ ժամ հետո: Կրկին այդտեղ շատ մը խօսելէն վերջ, մէկգմէկու համբուրեցինք, մնաս—բարեւ ըսինք: Նայեցանք՝ երիտասարդ յետ դարձաւ, փոսի մը մէջից մի տուրակ մեզ տաւ. մէջը լիք ճանապարհի պաշար մեզ համար: Ըսաւ, տարէք ճանապարհին կուտէք: Կրկին մնաս—բարեւ, երթաք—բարեւաւ:

Մեր ընկեր կարնեցի Աւետիս շալակ շայկելու չէր վարժւած: Բայց խութեցի Աստօն առանց շալակի չէր կրնար քայլել. այնպէ՛ս վարժւած էր: Բաղդասարին տուրակ վար դրինք, (որպէսզի) բաժնենք ի՞մ և Աստօնի տուրակին մէջ: Նայեցանք՝ բարեւսիր Բաղդասար տուրակին մէջ դրած էր շորս հատ կարմրցրած հաւ, Ձ՛ հատ խաշած հաւկիթ, շորս իւղով գատա, հինգ մածխտիս փարա: Այդ հինգ մածխտիս փաթթած էր թուղթի մը մէջ: Թուղթ բացինք, նայեցինք թէ ինչ դրած էր երիտասարդը: Բայց մութ էր: Քու վերնիս մո՞մ, լուցիկ կար: Մո՞մ վառեցինք, կարդացինք, որ դրած էր. «Ձեզ համար քիչ էլ լինի, բայց կը ներէք: Հայրս քաղաք դնացեր է, սնդուկի բանալին քովն է: Այս հինգ մածխտիս ալ ուրիշ առած եմ»: Բայց մենք բոլորովին չէինք յուսար, քանի որ մենք մեզ համար ճանապարհ ծախս ունէինք: Կարիք չի կար: Ուզեցինք յետ տալ, բայց երիտասարդ ալ դիւր հասաւ. . .

Շարունակեցինք մեր ճանապարհ: (Կը շարունակի)

ՔՐԴԱԿԱՆ ՀԱՐՑՆ ԻՆՏԵՐՆԱՍԻՈՆԱԼՈՒՄ

ԸՆԿ. Ա. ՋԱՄԱԼԵԱՆԻ ԶԵԿՈՒՑՈՒՄԸ

(Շարունակութիւն)

Սուքս, ի հարկէ, թիւրքահայտակ զերդերի մասին է, որովհետեւ, ինչպէս մեր կուսակցութեան յուշագրից տեսաք, միմիայն նրանց պատուութեան հարցըն է հրապարակ դրած: Քիւրդ ժողովրդի միւս հասւածները, որոնք գտնուում են Պարսկաստանում, Իրաքում և Միջրիայում, այնքան նորմալ կենք ունին այդ երկիրներում, որ ոչ մի տրամադրութիւն չեն ցոյց տալիս ո՛չ նրանցից անջատելու և ո՛չ էլ տղայային-բողաքական պայքարներէ տուն տարու:

Թիւրքահայտակ զերդերը, հայկական կոտորածներէց և յունական արտապաղթից յետոյ, ամենախուշոր ազգային փորքամանուութիւնն են կազմում թիւրքիստանում: Նրանց ստոյգ թիւը դժուար է որոշել: Քիւրդ վիճակագիրները այդ թիւը հասցնում են 2.900.000-ի: Եթէ այս համարանքի մէջ չափազանցութիւն էլ լինի՝ այնուամենայնիւ նա շատ հեռու է ճշմարտութիւնից: Թիւրք ընդդէմադիրներին «La République Enchainée» թերթին էլ, ընդունելով, որ թիւրքերն 14.000.000 ազգաբնակչութիւն ունին — մի թիւ, որ առնուազն 40%-ով վեր է իրականութիւնից — գուրս է բերում, որ զերդերը այդ բնակչութեան 25%-ն են կազմում:

Այս սոկոտային համեմատութիւնը աւելի շուտ ի վնաս զերդերի է ներկայացուցել: Իրապէս, նրանց մասն աւելի՛ խոշոր է թիւրքերոյ ընդհանուր ազգաբնակչութեան մէջ: Այնքան խոշոր, որ զինազարթի շըրջանին, երբ էրզրումի զերդը երեսփոխան Հիւսէյն Աւնի բէյը Անդրոբայի Ազգային Մեծ Ժողովի բեմից յայտարարում էր՝ թէ թիւրքերայում միայն երկու իրաւատէր ազգեր կան — թիւրքերը և զերդերը — ամենամոյի թիւրք ազգայնականներն իսկ չէին ատարկում որ թիւրքերն ու զերդը, պետական արժէքի տեսակէտից, միևնոյն գծի վրա էին դրուում:

Թիւրքահայտակ զերդերի մի փոքրիկ մասը — 100-130 հազար հոգի — գտնուում են Վիլսոնի սահմանադժած թիւրքահայկական հողերի վրա: Մնացածը, հոծ գանդաւաններով, տեղաւորւած է բուն Քիւրդիստանում, որի սահմաններն են. արևելքից՝ թիւրքահայտանոյ և թիւրք-պարսկական սահմանադիւծը, հարաւից՝ Միւրիան և Իրաքը, արևմուտքից՝ թիւրքիան, որից նա բաժանուած է Քիլիկիէ—Բազարըշիկ—Մարաշ—Սեբաստիա—Տերսիմ գծով, և հիւսիսից՝ թիւրքահայտանոյնը:

Այս ամբողջ անարժուութիւնը ներկայիս բունած է գրեթէ բացառապէս զերդերով — եթէ չհաշուենք մի քանի տասնեակ հազար թիւրքերին, որոնք տեղաւորւած են Դիարբեքըր, Ուարբեքըր, Մայաթիա և մի երկու ուրիշ զաղաքներում:

Քիւրդերը, որ արիական ծագում ունին, շատ հին դարերէից ի վեր ապրելով այս հողերի վրա, երբեմն անկախ, երբեմն կիսանկախ կենանքով, զարգացրին մի զաղաքակրթութիւն, որ միջին դարերում բաւական

ճոխացաւ շնորհիւ պարսկական, արաբական և հայկական ազդեցութիւններէ:

Սուլթան Սելիմ Ա-ի ժամանակ (1511-1530) զերդերն ընկան օսմանեան իշխանութեան տակ: Նրանք կամովին ընդունեցին Սելիմ Ա-ի գերչլխանութիւնը՝ նկատի ունենալով, որ նա մահմեդականների ընդհանուր կրօնապետը, խալիֆան էր՝ և շատ օգնեցին նրան թիւրք-պարսկական պատերազմի ժամանակ: Սրա համար էլ, Սելիմ Ա-ր յատուկ դաշնագրով պարտաւորեց պահպանել զերդական տասնըմէկ իշխանութիւնների անկախութիւնն ու պատուութիւնը ներքին գործերի մէջ:

Սակայն, Սելիմ Ա-ի յաջորդները, որոնահարելով այս դաշնագիրը, գանապան պատրասկներով կործանեցին մէկը միւսի յետից զերդը իշխանութիւնները և թիւրքական գաւառների վերածեցին: Նրանցից վերջինը՝ Բոսթան իշխանութիւնը ընկաւ 1864-ին՝ իր անկախութեան պահպանման համար թիւրքերոյ դէմ մի շարք արիւնահեղ պատերազմներ մղելուց յետոյ:

Անկախութեան վերանալուց յետոյ, աստիճանական վայրենացում մի շըրջան սկսեց զերդերի պատմութեան մէջ: Սուլթանական միահեծան վարչութիւնը կործանարար դեր է կատարել ասահասարակ բոլոր ազգային կուլտուրաների համար: Սակայն, զերդերի քաղաքակրթական յետաձնացութիւնն աւելի՛ մեծ եղաւ շնորհիւ մի քանի առանձնաբաժնու պայմաններէ:

Մրանցից առաջինն այն էր, որ թիւրքական կառավարութիւնները շարունակ իրար դէմ լարում և կռւի էին մղում զերդը ցեղերին, որպէսզի նրանք իրար հետ չմիանային և Քիւրդիստանի անկախութիւնը վերականգնելու ծրագրները չորոճային: Այս միջցեղային կռիւնները, բնականաբար, քարուքանդ էին անում երկիրը և կանցնում նրա յառաջիմութիւնը:

Երկրորդ առանձնաբաժնու պայմանն էր հանդիսանում թիւրքերի կարծիքը՝ թէ զերդերին կարելի է աւելի՛ դիւրութեամբ ձուլել իրենց հետ, քան թէ միւս հայտակ ցեղերին. որովհետեւ զբազան լեզուն ու դրականութիւնը դուռ դուռ մշակած չէին, ազգային դիտակցութիւնը բաւական խաթարած էր կրօնական և բարձրային խոշոր տարբերութիւններով, նրանց մեծամասնութիւնը սուլթանին ճանաչում էր, որպէս խալիֆայ կն: Այս նկատումներով, թիւրքերը արտակարգ եռանդով հետամուտ էին, որ զերդ ժողովրդի քաղաքակրթական առանձնաբաժնութիւնները չզարգանան, որ նրանք զարուց չունենան, որ նրանց դրականութիւնը սաղմնային վիճակի մէջ մնայ, որ զերդական լեզուն պետական և անարեւելից վտարի, որ նրանց մաքուր նահապետական սովորութիւնները թիւրքական նենդ ու շույլ բարբերին ենթարկին և այլն և այլն:

Գործնականի մէջ այս զաղաքականութիւնը թիւր-

քերի սպասած արդիւնքը չուեց. որովհետեւ արիւական ծագում ունեցող քերպը չլուծւեց թիւրքի հետ և ոչ էլ ենթարկւեց նոր քաղաքակրթութեանը, որ ինքնին արդէն արժէքաւոր մի բան չէր ներկայացնում: Բայց նա ունեցաւ այն հետեանքը, որ քերպերի ազդային մշակոյթը կանգ առաւ ևւ մինչև իսկ քաջքայեց՝ առանց ուրիշ մշակոյթի տուն տալու, և քերպական գանգաւածները ընդմեջին խառնել և ազդուութեան մէջ:

Սա երկու շարիքներից փոքրագոյնն էր թիւրքերի համար: Որովհետեւ, նրանց սանձարձակ տիրապետութեան տեսակէտից, աւելի՛ ձեռնտու էր գործ ունենայ ազդուութեան ու խառնել մէջ խարիստից, ներքուստ պառակտած գանգաւածների հետ, քան թէ ազգային մշակոյթով պորացած մի ժողովրդի հետ:

Եւ թիւրքերը կարողացան անարպիտորէն օգտուել այս փոքրագոյն շարիքի պրոէկտներէ՝ քերպերին կոյր գործիք դարձնելով իրենց ձեռքին ո՛ր միայն արտաքին թշնամիների դէմ, իրրեւ թնդանօթային միտ, այլ և այն թիւրքահպատակ ժողովուրդների դէմ, որոնք գլուխ էին բարձրացնում օսմանեան իշխանութեան դէմ՝ նրա անյուր բռնութիւններից ու կեղերամաներից ազատելու համար:

Այս քաղաքական ճարտարութիւնը առանձին արդիւնաւէտութեամբ թիւրքերը երևան բերեցին հայկական հարցում: Տեսնելով, որ հայերը, բայթանեան ժողովուրդների հետքերից քայլելով, վերջ էլ վերջոյ, պիտք է ազատագրուեն օսմանեան լծից՝ նրանք քերպերին շանեցին հայերի դէմ, որով ոչ միայն ծանր հարւած հասցրին հայկական դատին, այլ և, յայտ եւրօպայի, հայկական դժբախտութիւնների և կոտորածների մեղքը փաթաթեցին քերպերի վրայ:

Թիւրք կառավարութեանը անհաշիւ ծառայութիւններ մատուցանելով՝ հանդիմա՝ քերպերը անասելի շափերով կեղեքում էին և օր ըստ օրէ փշանում:

Նրանց կեղեքում էին կառավարական հարկահանները, որոնք կամայական շափերով ու ձեւերով, բազմապիսի տուրքեր էին հաւաքում — աշարի, աղամի, մամուլ, ղպրոցի տուրք ևն — մինչդեռ քերպը ո՛չ կ'անտաւոր մամուլ և ո՛չ էլ ղպրոցի երես էր անտնում:

Կեղեքում էին պետական պաշտօնեաները — Գրեթէ րացատաղէս թիւրքեր — որոնք առանց կաշտաքի մտաք մտախն չէին խփում՝ իրենց դիմողի կարիքները հողալու համար:

Կեղեքում էին դատարանները՝ իրենց թիւրք դատաւորներով ու թարգմաններով, որոնց հետ գործ ունեցողը մինչև շքերթէլը՝ չէր կարող օձիքն ազատել:

Կեղեքում էր «Արեւելեան Նահանգները» թիւրքական բանակը, որ իր պարտաւոր տեղական ժողովրդի կոնակից էր հանում՝ անդամներն պարտաւորահինար առջով իր ստացած կենսամթերքի փոխարէն՝ և յաճախ էլ իրեն կերակրողներին իրրեւ գրաստ ծառայեցնում բռնների փոխադրութեան համար...

Եթէ որանց վրա աւելացնենք այն սոսկալի լաւութիւնները — ձեռք, բանտ, աքսոր, բռնաբարութիւն — որանք թիւրքական վարչութեան յատկանիշներն են կազմել միշտ, և այն կողմնակի հարատեւարութիւնները, որոնց ենթարկուում էր քերպ ժողովուրդը, իրա-

ւական կարգերի բացակայութեան պատճառով՝ ձեզ համար հասկանալի կը լինի, թէ ի՞նչ դժոխային պայմաններ էին ստեղծւած թիւրքեայում քերպերի փրչացման համար:

Սակայն, այս փշացումը ուղղակի միջնոցներով ևս տառով էր տարւում: —

Թիւրքական տիրապետութեան կարելի է սակեւ տաշին օրերից մինչև 19րդ դարի կէսերը, կրօնական տարբերութիւնների պատճառով կամ պատրւակով, թիւրքերի կողմից պարբերական հայածանքների ու կոտորածների են ևնթարկուել զոյրաշ, շիա և եգիպտի քերպերը: Սրանցից առաջինները կողորացան փրկել իրենց միացորդները՝ ապաւինելով Տերտիմի բարձունքներին, որոնք դերամատուցելի չէին թիւրք բաշիրոցուկների համար: Շիաները ծանր կորուստներ տառւով հանդերձ, ապաուեցին գլխովին բնաջնջելուց շնորհիւ այն հանդամանքի, որ կարող էին ապաստան գտնել դաւանակից Պարսկաստանում: Գառով եգիպտիներին՝ նրանք գրեթէ իսպառ փշացան: Երբեմն այնքան՝ հօգր եգիպական ցեղերից, 1830-ի մեծ կոտորածներից յետոյ, այժմ միայն ողորմելի բեկորներ են մնացել Հայաստանի և Սինթանի լեռների վրա...

Համեմատաբար սակեի՛ ուշ, սակայն, ոչ նւագ վճռականութեամբ որով տարան թիւրքերը իրենց դաւանակից, այսինքն սիննի դաւանութեանը հետեւող, քերպերի փշացման գործը: 1835—1864 թւերին, նրանք ահագին կոտորածներ արին Բոսթանում՝ քերպական անկախութեան այլ վերջին օջախը մարդու համար, իսկ 80ական թւականներին քարուքանդ արին արեւելեան Քիւրդիստանը, ուր չէին Իբրաղուլազը, տեսնելով, որ կոտորածների հերթը հասնելու է իր հաւատացեալներին, թիւրքական լծից ազատելու ծրարադրներ էր հետապնդում:

Սակայն, այս հայածանքները ու կոտորածները իրենց տրամարանական վախճանին չհասան, այսինքն չյանգան քերպերի լրակատար բնաջնջմանը, որովհետեւ 80-ական թւականներին հրապարակ եկաւ Հայկական Հարցը՝ իր վրա կենտրոնացնելով թիւրքերոյ վարչիւնների գլխաւոր ուղղութիւնը: Մտազրւած լինելով այս հարցը արեան ծովում խեղդելու՝ սուլթան Արդիւլ Համիդը յարմար դատեց դաւաբեցնելու մի առժամանակ քերպական հայածանքները, որպէսզի քերպերի և հայերի միջև գործակցութիւն չհաստատուի: Դեռ սակեին՝ նա բազմապիսի առանձնաշնորհումներ տւեց քերպերին և մինչև իսկ նրանցից կազմեց Համիտեան յատուկ դուռներ, որոնք օրհասական դեր կատարեցին հայկական շարժումների ժամանակ, առիթ տալով անիրացիկ եւրոպացիներին՝ սուլթան Արդիւլ Համիդի դժոխային ծրարել պատասխանաւորութիւնը ձգելու քերպ ժողովրդի վրա...

Այս քաղաքականութիւնը քերպերի հանդէպ շարունակեց, աննշան ընդմիջումներով մինչև Համաշխարհային պատերազմը: Պատերազմի հէնց առաջին շրջանին, թիւրքահայերին բնաջնջելուց և «Հայկական Հարցը թաղելուց» յետոյ՝ թիւրքերը վերստին ձեռք առան քերպերի փշացման գործը:

Նրանց ծրարներ էր՝ քերպերին քշել դէպի Անատո-

լիայի խորքերը և ցրել, փոքրիկ խմբերով, թիւրքերի մէջ, որպէսզի մի կողմից զերդ տարրը թուրանայ Գիւրդիստանում, իսկ միւս կողմից՝ վատառողջ թիւրք ցեղը, խառնելով այս լեռնական, առողջ ժողովրդի հետ՝ կազմուրի և հորանայ:

Պատերազմի ժամանակ թուրքացած և քայքայած թիւրքական վարչութիւնները, բարբախտաբար, չը կարողացան ամբողջովին իրականացնել այս ծրագիրը, բայց և այնպէս մի քանի հարիւր հազար զիւրդեր մատնեցին տարագրութեան տւայտանքներին և տառնեակ հազարներով մահացան սովից և հիւանդութիւններից:

Ազգւած այս դէպքերից, ինչպէս և Ռուսաստանի փետրւարեան Յեղափոխութիւնէից ի վեր բոլոր մանր ժողովուրդների մէջ օրւայ կարգախօս դարձած ազգերի ինքնորոշման իրաւունքի պահանջից՝ զիւրդ մտաւորականները, գիտաբար շրջանին, շատ աշխատեցին, որպէսզի Գիւրդստանը ևս միջազգային դաշնա-

զերբով անկախ հռչակուի: Նրանց ջանքերը այն արդիւնքն ունեցան միայն, որ Սուրի Դաշնագրի մէջ Գիւրդիստանը ինքնավար հռչակեց, թիւրքերոյ պետական սահմանների մէջ:

Սակայն, քեմալական շարժումը եկաւ Գիւրդիստանի ինքնավարութեան այս համեստ ծրագիրը ևս ի դերև հանելու: Եւ պէտք է ասել, որ զիւրդերը դրան շնորհիմացան: Մինչդեռ յոյներն ու հայերը զէնքի էին դիմել Սուրի Դաշնագրով իրենց համար նախատեսւած իրաւունքներին տիրանալու՝ զիւրդերը ոչ միայն անտարբեր մնացին այդ դաշնագրի դէմ ուղղւած քեմական շարժման հանդէպ, այլ և շատ տեղերում օգնում էին Մուստաֆա Գեմալին: Պատճառն այն էր, որ վերջինս խոստացել էր ընդարձակ սահմանների մէջ և աւելի՛ մեծ իրաւունքներ տալ զիւրդերին, քան տալիս էր Սուրի Դաշնագրի:

(Վերջը յարողով)

Մ Ե Ր Զ Ո Ն Ե Ր Ը

ՊԵՏՐՈՍ ԱԹՄԱՃԵԱՆ

(1882 — 1916)

Կիլիկիոյ շրջանը բազմատամբ տարբեր հայկական շրջաններու, զիչ թիւով յեղափոխական և ազգային գործիչներ է տւած: Այդ փոքր թիւին առաջին տեղը կը զբաւէ Սսեցի ընկեր Պետրոս Աթմաճեանը: Տարբեր միջավայրի մը և պայմաններու մէջ, անկիս կարող էր դառնալ համազգային դէմք մը, շնորհիւ իր ընածին ընդունակութիւններուն և յեղափոխական կորովին: Վաղաժամ մահը եկաւ վերջ տալու անոր այնքան խոստմնայից կեանքին: Սակայն, անոր յիշատակը կը մնայ անթաւա, և ներկայիս Լիբանանի և Սուրիոյ դաշնակցական ակումբները՝ կը զարդարեն անոր նկարը, իբր խորին երախտից իր այն ծառայութիւններուն, որ կատարած է Կիլիկիոյ կազմակերպութեան և ժողովուրդին համար:

Մնած 1882-ին Սիս, իր ուսումը ստացած տեղւոյն Ազգային վարժարանին մէջ, անիկա ինքնօգնութեամբ տիրացած էր ֆրանսերէն և թիւրքերէն լեզուին ու գրականութեան:

Քսան տարեկան հասակին մէջ՝ 1902-ին կը նետուի յեղափոխական ասպարէզ: Գաղտնի միջոցներով կը ոտանայ գրականութիւն և թերթ ու հիմը կը գնէ Սիսի կազմակերպութեան: Այդ թւականին Սիս կը ժամանէ ժաջ ծածկանոցով գործիչ մը: Մատնութեան մը հետեանքով կը ձերբակալուին ժաջն ու Աթմաճեանը,

չուտով կը դատապարտուին 101 տարեան բանտարկութեան և կը փոխադրուին նորի Բայասի ու այդ Առտանայի բանտերը: Վեց տարի բանտային շարժարանքներ կրելէ վերջ, 1908-ի օսմ. սահմանադրութեան ստիժի, Պետրոս Աթմաճեան կապառի բանտէն:

Բանտային երկար անջնամքներ և իր ծնողաց կորուստը՝ հետևանք իր բանտարկութեան՝ ո՛չ մէկ կերպով չէին ընկճած Աթմաճեանի հոգին: Անկիպ իր ազատութիւն յաջորդ օրն իսկ աւելի ետանդով կը յծւի կազմակերպական աշխատանքներու: Կը կազմակերպէ Սիսի Կարսի և Ֆէջլի կոմիտէութիւնները: Ապա կանգնէ հաճար, Տէրթեօյ և Սուլայման, ամէն տեղ հասցնելով իր խօսքին հմայքը, և կազմակերպական ցանցով մը կը պատէ ամբողջ Կիլիկիան:

Առտանայի կոտորածին, Սիսի մէջ անհնարին միջոցներ ի գործ դրաւ և յաջողեցաւ փրկել ժողովուրդը: Իրեն առջև բաց էին կառավարութեան զոռերը. թիւրքերը գայն կը կոչէին Փիլիսոֆ, և յամալի անոր կը դիմէին հանրային գրանպան ձեռնորդներու համար:

1910-ին կը պատճառակար կը Ալպ. վարժարանին մէջ, միեւնոյն ժամանակ կը հետաքրքրէր հայ դիպուցորդութեան վիճակով, բնիկ կուտար երկրագործական գործիքներ՝ աշխատելով բարձրացնել հայ զիւղացիին տնտեսական վիճակը:

Շնորհիւ իր բուռն ջանքերուն Սիսի շրջանը կուսենայ իր հայ երեսփոխանը օսմանեան փարլամենտին մէջ:

1913-ին կը մեկնի Պոլիս, մասնակցելու կուսակրական ժողովի մը իրը Կիլիկիոյ պատգամաւոր:

1915-ին նմանողով փոթորիկը, որ պիտի պայթի իր ժողովուրդի դիտուն, միջոցներ ձեռք կառնէ կազմակերպութիւնը դարձնելու խիստ գաղտնի. կոչնչացնել կուսակցական բոլոր գրութիւնները: Կը ձգէ մէկ տետրակ, որուն մէջ կարճատեքէտ իր անունը միայն, և երբ ձեռքակալութիւնները կը սկսին Սիսի մէջ, Դաշնակցութեան կողմէ կը յայտնէի միայն Պետրոս Աթմաճեանի անունը: Դատարանին հարցումներուն անիկա կը պատասխանէ թէ — Այո՛, ինքը դաշնակցական գործիչ է, բացած է ակումբ, տրամադրած իր նիւթական կարողութիւնը, և, սակայն, չէ յաջողած իրեն որեւէ զաղափարակեց գտնել:

Կիլիկիոյ ժողովուրդը մինչև հիմա հիացմունքով կը թօսի Աթմաճեանի կեանքին այս վերջին դեղնցիլ դրսագին վրա:

Մասնաւոր հակողութեամբ կաջորտն դինքը Օսմանիէ, որտեղէն կը յաջողի խոյս տալ, և շնորհիւ բարեկամներու և ընկերներու աջակցութեան կը հասնի Դամասկոս:

Բայց Դամասկոսի մէջ ալ դադար չի տանը Աթմաճեանի հոգին: Թիֆլիսը օրակա հարկաւարը որհրել կը խլէր հայ զաղթականներէն. ու ահա Աթմաճեան ամէն տեղ է, ամէն հիւանդի դիտուն վերև: Եւ ճակատագրական օր մըն ալ ինք ևս կը վարակուի ու 1916-ի յուլեար 21-ին կը փակէ իր գեղեցիկ աչքերը, խոր սուգի մտանելով իր շրջապատը:

Կիլիկիոյ շրջանի այս բացարձակ դէմքը, արժանի է անմահանալու սերունդներու սրտին մէջ:

ԼՈՒԹԵՐ

ՆԵՐՍՆՍ ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ

(Խաչատուր-Նիսոյ)

Մեր սպգային յեղափոխական շարժման սե. ու կարմիր աշխատանքի համետն ներկայացուցիչներէն մէկն էր Ներսէս Խաչատուրեանը, որու կեանքը պատմանկան օրերէն մինչև չափահասութիւն ու մահ եղաւ անհասխնդիր նիւրում մը հայ ազատագրութեան: Բառին լի իմաստով անեղծ ու անխաբար մտաց այդ ներքում մը, որ գրօշմած էր մեր յեղափոխական շարժման առաջին օրերու գաղափարական կնիքով:

Դժուար է այժմ նկարագրել այն պայմաններն ու պարագաները, որոնց ներքև գործեց Ներսէս: Եւ առանց այդ պայմաններու ու պարագաներու կենդանի նկարագրութեան անկարելի է իսկական գնահատութիւն ընել անոր կեանքին ու աշխատանքին: Մասնաւոր այժմ, երբ շատ են փոխեր ժամանակներն ու բարբերքը, ծերացիք ևն յիշողութիւններ և փոխեր ևն արժէքներու հին շափանչներն ու կշիռները: Պիտի ձգենք, որ ամէն մարդ ինչք իրեն համար գնահատել անցալի գէմքերն ու գէպքերը: Մենք այսօր պիտի աշխատենք առարկայական կերպով գծել մեր սիրելի Ներսի կեանքի ընդհանուր պատկերը: Ընկերական պարտք է այդ:

Բնիկ Այնթապցի էր (Թիւրքիա), ծնած 1879-ին, գաւակ բողոքական ծնողքի, վերջինը շորս եղբայրներու և երկու քոյրերու: Վեցամեայ հասակին մէջ կը կորսնցնէ հայրը, կը մեծնայ եղբայրներու խնամքով: Նախնական կրթութիւնը Այնթապի բողոքական հայոց վարժարանէ առնելէ յետոյ, կը մտնէ Այնթապի մէջ գտնուող Վեղորոնական Թիւրքիոյ Գոյլճըք, որ ամերիկեան միախնարական ծանօթ հաստատութիւններէն մէկն էր Թիւրքիոյ մէջ:

Մտացի և ուշիմ ուսանող էր Ներսէսը, բայց չէր սիրէր Գոյլճի ստուշներէն և ուսուցիչներէն, որովհետև նկարագրով անկախ ու լմբոտս էր, ձգտումներով՝ աղատական ու յեղափոխական, իսկ իտէալներով՝ սպգայնական: Հակառակ այն իրողութեանց, որ ծնած էր բողոքական ընտանիքի մէջ, և իր գողնական ու իմացական սնունդն ստացած էր բողոքական հաստատութեանց մէջ, Ներսէս չկրցաւ հաշուիլ բողոքականութեան հետ: Եւ ոչ ալ այդ հաստատութեանց ներկայացուցիչները կրցան հաշուիլ Ներսէսի հետ: Ուսանողական շրջանին, զրեթի պարտն ուսանողական, ամէն տարի հեռացեցաւ զղարչին վերջինս պատճառներով. բայց յաջորդ տարին կը վերադառնէր ազգու միջնորդութեամբ: Երկու կողմերն ալ դիմէին, թէ փորձը անյոյս էր: Եւ Ներսէս սխալ չէր հասնը անոնց սպասածները:

Իւրողչն զուրս՝ իր ժամանակները կանցնէր որսորդութեամբ, իսկ ամառը, մեծ արձակուրդներուն, կընկերանար իր եղբայրներուն, որոնք յայտնի ջորեպաններ էին և փոխադրութիւններ կը կատարէին Այնթապի ու այլ կարևոր գաղաքներու միջև, ինչպէս՝ Ատանա, Կեսարիա, Մարաշ, Իսկիւտերուն, Հալկոյ, Մուսուլ, Տիգրանակերտ, Վան, Կարին...: Զարեկն այս ճամբորդութիւններուն Ներսէս ծանօթացաւ թէ

ճանապարհներուն և թէ քաղաքներուն, իսկ նոյն ճամբորդութեանց ընթացքին աւապակներու դէմ մղած կռիւներու ընթացքին՝ ստացաւ իր արիւնի մկրտութիւնը ու փորձականապէս ընդունեց ինքնապաշտպանութեան ու կռիւ արժէքը:

Ձեռք ու ձի եղան ու մնացին կեանքի ամենէն հոճելի ընկերները, որս ու կռիւ գլխաւոր վայելքները Ներսէսին, որ այնքան ամուր ու զեղեցիկ էր Ֆիդիբապէս, որքան էր հոգեպէս:

Պատանի հասակին մէջ տեսաւ 1895-ի կոտորածները. արիւնտեղեցաւ իր սիրտը այդ արհաւիրալից տեսարաններուն առջև: Իսկ մինչ կողմէն Ձէյթունի, Սուէտիոյ, Տընտրճազի հերոսական ինքնապաշտպանութիւնները պողպատեցին անոր հոգին ու կամքը: Պարտութիւններն ու յաղթանակները հաւասարապէս գործեցին Ներսէսի և իր 6-7 պատանի ընկերներու հոգւոյն ու մտքին վրա, և առաջնորդեցին զանոնք այն կերակացութեան թէ՛ ինչպէս անհատական, նոյնպէս և հաւաքական-ազգային կեանքի հիմնապայմանն էր ինքնապաշտպանութեան ընազդը: Այդրիւ կարենալու համար, անհատը թէ ազգը, պէտք էր որ գիտնային պաշտպանի ինքնիշխանութիւնը:

Ներսէսն ու իր պատանի ընկերները կը յանգէին ու կը կռթնէին այդ կերակացութեան այն օրերուն, երբ այն կը լքէր շատերէ, երբ յեղափոխականները կը նահանջէին, կը դառնային հակաիշխանականներ, կը հեղեղէին ինքնապաշտպանութեան դազափարս ու կարեկրութիւնը, և երբ մասնիշները հրապարակի վրա ազգային ծառայութիւն կը կատարէին կառավարութեան ձեռքը յանձնելով այգիին թշնամի, վտանգաւոր տարրերը:

Մինչև 1895-ի դէպքերը Հնչակեան կուսակցութիւնը

նը տիրական էր Կիլիկիոյ մէջ: Դաշնակցութեան անունն իսկ լաւած չէր: Իսկ 1895-ի դէպքերէն յետոյ Հնչակեան կուսակցութիւնը կորսնցուց իր հմայքն ու հրապոյրը, մարմինները քանդուեցան, կապերը խզուեցան, վերացաւ հին ընկերական վստահութիւնը:

Առանց կուսակցական դրօշի ու դրօշի, առանց առաջնորդութեան Ներսէսն ու իր 6-7 ընկերները ուխտեցին ծառայել հայ ժողովուրդին՝ վստանքի օրերուն պաշտպան կանգնելով անոր շահերուն:

1898-ին Այնթապ եկաւ Արարկիբցի Միսաք Վարդանեան իրը գաշակցական գործիչ: Վարդանեան ծանօթացուց Դաշնակցութիւնը Ներսէսին և իր ընկերներուն, և 1898-ին հիմը դրեցաւ Հ. Յ. Դ. Այնթապի կոմիտէին (ուժ ընկերները):

Սուճրի մէկ քանի անդամները, ի մէջ այլոց Ներսէսն, ուսանողներ էին Կեդր. Յիւրբիոյ Դոլմէճին մէջ: Կուսակցական կորիզը պատճառ դարձաւ նոր խմորումի, դոլմէճի ուսանողութեան մէջ: Տեսչութիւնը հոտն առաւ շարժման, թէև անձանօթ մնաց անոր ղեկավարներուն: Ազատելու համար փորձանքէն՝ 1899-ին տեսչութիւնը դպրոցէն վտարեց 50-60 ուսանողներ, որոնց մեծ մասը անմեղ էին: Չմաքրեցաւ դոլմէճի մթնոլորտը: Շարժումը աւելի տարածուեցաւ ու արժատացաւ: Տեսչութիւնը երկրորդ զանգաւածային վտարում մը կատարեց: Ներսէսն բողոքական ազդու շրջանակներու միջնորդութեամբ վերջին անգամ ընդունուեցաւ, սակայն, պայմանական կերպով:

Պիտի չիտէր Ներսէսներուն հետ, կանոնաւոր կերպով պիտի յաճախէր ժողովարան և պիտի դառնար սիւպար բողոքական:

Բայց չեղաւ ու չեղաւ: Բոլոր միջոցները, զգուշութիւնները, խստութիւնները, կեղծաւարտութիւնները արդիւնք չունեցան: Ներսէսն ու միսոննարական դպրոցը չյարմարեցան իրարու, և 1902-ին՝ վերջին անգամ լինելով Ներսէս վճռուեցաւ դոլմէճին:

1903-ին մեկնեցաւ Բէյրութ, յալոյք ջննութիւն անցնելով՝ ընդունուեցաւ տեղւոյն բժշկական համալսարանը իբրև կանոնաւոր բժշկական ուսանող:

Բայց այլ բան կը սպասէր Ներսէսին: Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովը որոշում անցուցած էր մասնաւոր ուշադրութիւն դարձնել Կիլիկիոյ, և ուսումնասիրել երկիրը, ժողովուրդը, քաղաքական կարելիութիւնները՝ Բիւրքի անդամներու ուղղակի և անձնական ջննութեամբ:

Այս որոշումը մեծ պարտք կը դնէր Սիւրբիոյ և Կիլիկիոյ շրջանի մարմիններուն և ընկերներուն վրա: Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բէյրութի Կոմիտէն ընթացաւ տալու համար Ընդհանուր Ժողովի որոշումներուն՝ կառավարիչ Ներսէսին ձգել ուսանողութիւնը և դառնալ ջորեպան, անձամբ կատարելու համար կուսակցութեան ղեկական և պրոպագանդային փոխադրութիւնները, և կանոնաւոր կապ ստեղծելու մարմիններուն միջև: Ներսէսն նոյն օրն իսկ կը ձգէ սեղան ու դասապիրքը, կը վերադառնայ Այնթապ, կը դառնալ ջորեպան: Ներսէսի համար ջորեպանութեան և բժշկութեան միջև չկար տարբերութիւն: Կարևորը նպատակն էր — հայ ժողովրդի ազատութեան գործը: Եւ գործը բժիշկէն առաջ ու աւելի ջորեպանին պէտք էր ունեցեր:

Ներսիսը՝ անգլիական Ներսէսի ծրագրին, կը յանդիմաննէ գինք և ամէն միջոցի կը դիմեն, որպէսզի Ներսէս յետ կենայ իր ջորեպալանի սէվտայէն և վերադառնայ իր գրքին ու գրասեղանին: Ներսէս կը մերժէ վճարապէս յայտնելով, որ այլ ևս ինք կրնայ իր քրտինքով իր հացը վաստակիլ, ուստի չուզեր բեռ ըլլալ իր եղբայրներուն:

Եւ Ներսէս դարձաւ Դաշնակցութեան Կիլիկիոյ ջոճակները: Ներսէս յաջողեցաւ կազմակերպել փոխադրական սխտեմ մը, որ թէ իր անձնական չակոտութեան ներքեւ — մինչև 1906 — և թէ իրմէ յետոյ — մինչև 1908 — անխափան ու ապահով գործեց: Ամբողջ շրջան տարւան շրջանին — 1904—էն 1908 — մինչև թրքական Սահմանադրութեան հռչակումը ոչ մէկ գիրք, ոչ մէկ գինք գրուեցաւ, և ո՛չ մէկ յեղափոխական մարդ ձերբակալուեցաւ փոխադրութեան միջոցին Կիլիկիոյ շրջանին մէջ:

Ներսէսի անձնական առաջնորդութեամբ կամ իր կարգադրութեամբ Կիլիկիա մտան Փիրալի (Կարապետ, Կիլիկիացի Գէորգ), Սիրական Պաշտեան, Մարտին, Սիմոն Ջաւրեան, խմբապետ Վարդան (Պանստորի և Ե. կամաւորական զնդի հրամանատարը): Ժիրայր հաստատուեցաւ Մարաշ, Սիրական՝ Ջէյխուն, Մարտին՝ Հայէպ, Վարդան եկաւ մինչև Այնթապ, իսկ Ջաւրեան շրջան ըրաւ ամբողջ Կիլիկիան:

Այդ ժամանակներն էր, որ տեղի ունեցաւ կարծիք ստիճանի մահափորձը: Գործիչները կրկին փոխադրուեցան ապահով վայր Բէյրութ: Քիչ անցած դիմական ու պորպագանդային փոխադրութիւնը վերահաստատուեցաւ կանոնաւոր կերպով:

* * *

1906-ին Ներսէս անցաւ Ամերիկա և հաստատուեցաւ Բոստոն, ուր ցերեկներն աշխատելով, իսկ գիշերները հեռուելով զեղազորմութեան, շուտով դարձաւ անկախ ղեղապարծ: Ամուսնացաւ ամերիկացի աղջկան մը հետ, որմէ ունեցաւ աղջիկ մը: Ստեղծած էր ներթափան ապահով վիճակ, և ընտանեկան հաճելի յարկ մը: Բայց Ներսէս ստեղծած էր խաղաղ կեանքի համար:

1914-ին աղջիկը նուտեցան պատերազմի մէջ: Թիւրքիա չէր կրնար լուռ հանդիսատեսի դերին մէջ մնալ: Ռուս-տաճկական հակամարտութիւնը լուրջ դժուրութիւն ստեղծեց հայութեան համար: Թիւրքիոյ շուտափոյթ պարտութենէն կարևած էր մեր ազգութեան ճակատաբերը: Հետևաբար, քանի շատ ճակատներ ստեղծէին Թիւրքիոյ դէմ, այնքան արագ պիտի ապալէր Թիւրք պետութիւնը, և այնքան շուտ պիտի ազատէր հայութիւնը: Ներսէս կը դիմէ անգլիական ներկայացուցիչին զինք ղրկելու Կիլիկիա՝ եթէ այնտեղ ճակատ պիտի կազմէր: Երկար բանակցութիւններէն յետոյ՝ անգլիական ներկայացուցիչները կը յայտնեն, որ առ աժմ Կիլիկիոյ կողմէն յարձակում սկսելու ոչ մէկ տրամադրութիւն կա, և կը թելադրեն դիմել ուստեան:

Յուսահատ կիլիկեան ճակատի հաւանականութենէն՝ Ներսէս իր կեանքի ընկերով — ամերիկահայ առաջին երկու կամաւորներ — հետ 1915-ի մայիս 17-ին իրենց միջոցներով ճամբայ կելլեն ղէպի Կոմկաս: Նոր-

վեկիոյ, Յինլաղիայէն-Մուսկայի դժով 24 օրէն կը հասնի Թիֆլիս և իր ընկերով հետ կամաւոր կարձանազրէի Իշխանի Դրբ հայ կամաւորական զնդին: Օգտուելու համար Ներսէսի փոխադրական փորձառութենէն՝ զնդի հրամանատարը կարգեց զայն ապագի պետ: Ներսէս յաջողեցաւ կազմակերպել հայ զնդերու ամենէն լաւ ապոցը — ամերիկեան ճշտապահութեամբ, ժամը ժամին կատարելով փոխադրութիւնները, արժանանալով հրամանատարներու և կամաւորներու հիացումին:

Յաճախ կըսէր լուսահողի Իշխան. «Եթէ կայ մի ձիւղ իմ բատայիոնի մէջ, որի մասին անհող եմ, դա ապոցն է»:

Իշխանի գունդը (Դրբ) 1915ի սեպտ. 19ին Քանսի շրջանէն շարժեցաւ ղէպի վանայ ճակատը: Ներսէս մասնակցեցաւ զնդի բոլոր կռիւններուն, որոնցմէ ետք՝ մեկնեցաւ Պարսկաստան զնդի գործով, որտեղից վերադարձաւ վարակած ծանր հիւանդութեամբ: Բայց, հակառակ հիւանդութեան՝ չհեռացաւ խմբէն և հետեւեցաւ անոր բոլոր շարժումներուն: Բանակի գործունէութեան վայրը փոխադրուեցաւ Ուրմիոյ լճի արևմտեան ափը — Ատրպատական: Ներսէս վերստացաւ իր առողջութիւնը և անցաւ գործի գլուխ: Գունդը քանի կը հեռանար կեդրոնէն, այնքան կը ծանրանար փոխադրութեան գործը, բայց Ներսէս կըցաւ պահել զայն լաւ և կանոնաւոր պայմաններու մէջ:

Ամիսներով Ատրպատականի լայնքն ու երկայնքը չափելէ, Նակատայի, Հարպը Եօնուլիի, Ուշնիի, Հայտարապատի մանր կռիւններէն յետոյ՝ հրամայեցաւ ընդհանուր յարձակման սխիլ 1916-ի ապրիլ 25 (մայիս 8), նպատակ ունենալով Մուսուլը: Պէտք էր Եէյխ-Կէտիկի անցքէն կտրել Քիւրտիստանի անանցանելի լեռնաշղթան — Ջաղուշի շղթան:

Հայ կամաւորական 4րդ և Դրբ (Քեռիի և Իշխանի) զնդերը պիտի գործեն ճակատի կերպոնէն և Ռեանդուզի վրայով յառաջանային ղէպի Մուսուլ: Գնդերը յաջողութեամբ կատարեցին իրենց վրա դրած պարտականութիւնները, իրարու ետեւէն դրաւելով Եէյխ-Կէտիկ, Ռայաթ, Կալէիլ, Տէր Կալէ, և ապրիլ 30/13-ին մտան Ռեանդուզ:

Մայիս 13/26—14—15-ին տեղի ունեցան կատաղի կռիւներ: Ամենավերջին պահուն էր, որ Ներսէս ծանր կերպով վիրաւորուեցաւ: Նոյն կռիւներու ընթացքին ունեցանք բազմաթիւ կորուստներ և վիրաւորներ, ի մէջ այնոց, Դրբ խմբի քաղ վատապետներէն Կարսեցի Սուրէն և Թիֆլիսեցի Գրիգոր Սիրունեան: Բայց ամենէն մեծ կորուստ էր Քեռիլն, որու մահը անմիջական եղաւ:

Ներսէս միւս վիրաւորներու հետ փոխադրուեցաւ Թիֆլիս: Բժշկական բոլոր միջոցները չկրցան բժշկել սրունքը, որ այնուօրէն ջանախաւած էր Թիւրքերու դժմ-դժմ զնդակէն: Ներսէս այլ ևս դատապարտուեցաւ անդամահատուելու:

* * *

Նոյն ժամանակին սկսած էր Հայկական զնդերու կազմալուծումը: Ռուս բանակի վերին հրամանատարի հրամանով կամաւորներէն անոնք, որոնք ուսուսչապատակ էին պիտի միանային ուսու բանակի հրացանաձիգ

խումբերուն, իսկ օտարահպատակները կրնային վերադառնալ իրենց տեղերը, ուրիշ եկած էին:

Իր ընկերոջ հետ 1916-ի նոյեմբեր 3-ին Ներսէս հասա Նիւ-Եօրք: Առանց իր կնոջ հաւանութեան մեկնած լինելով ճակատ՝ Ներսէս կը վախնար, որ կինը պիտի չընդունէր զինք, բայց ապիւ կինը սերով ընդունեց զինք: Ներսէսի բացառականութեան կինը վարած էր զեղարանը, որ ինկած էր ծանր պարտքերի տակ: Վերադարձին՝ Ներսէս ստիպեցաւ օրական 14-18 ժամ, անթացուպէրու վրա աշխատիլ, թէ ընտանիքը ապրեցնելու և թէ պարտքերը մաքրելու համար:

Բոստոնի ցուրտ ու խոնաւ օդը հարկադրեցին երբեմնի յաղթանդամ ու հուժկու Ներսէս ձգել ամէն ինչ և անցնիլ Ֆրէզնօ, Քալիֆորնիա:

Այստեղ ընկերովի գնեցին այգի, դարձաւ հողագործ. խեղանդամ վիճակի մէջ գործեց ծանր ու չարաչար: Իր ընկերները չչտննեցան հաւատարիմ: Ուղեցին խաբէլ Ներսէսը: Ար պատճառաւ անսխորժութիւններ եղան, որոնք, վերջ ի վերջոյ, մղեցին Ներ-

սէսը ծայրայեղութեան և ամենէն վերջը անձնասպանութեան (Քալէճ Սիթի, Քալիֆորնիա, սեպտ. 1920):

Պատանի հասակէն՝ Ներսէս եղաւ յեղափոխական ու դաշնակցական, և այնպէս մնաց մինչև կեանքին վերջը: Լիուլի կատարեց իր յեղափոխականի բոլոր յանձնառութիւնները, հաւատարիմ մնաց իր ուխտին անչեղ կերպով: Գիտակցաբար յանձն առաւ բոլոր գոհոհողութիւնները, դժարութիւնները, և անտրտունջ կերպով կրեց այն բոլոր տանջանքները, որոնք բեռեցին իր յեղափոխականի ուժատէն: Ոչ մէկ օր զանգատեցաւ ընկերներէ ու կուսակցութենէ, ոչ մէկ օր անիծեց հայ յեղափոխականութիւնը, ինչպէս սովոր են փոքրոզի մարդիկ շատ աւելի թեթեւ զրկանքներու համար:

Մնաց արի ու անյողողող, և սերով տարաւ յեղափոխականի իսաը մինչև գերեզման:

Յարգանք իր անմոռանալի յիշատակին ու իր հետապնդած սուրբ դարձաբարին:

ՆԵՐՍԷՍ ՄԱՀՏԵՍԵԱՆ

ԹԴԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՔՍՈՐԵԱԼՆԵՐԻ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

..... տփարալայր, 7 օգոստ.

Ախաբալաբի չեկան բանտարկում է իր չըմանկց մի խումբ դաշնակցականներ և ծեծի ու մտուղբի սպանալիքի տակ ստիպում է կանգնել մէկը միւսի դէմ, և սուտ վկայութիւններ տալ իրար վրա: Մի դուրացու այնքան են ծեծում, որ դալիս է կանգնում ընկերների դէմ, և տալիս սուտ վկայութիւն, որպէս թէ ընկերն ունի իր ձեռքի տակ զինւած ոյժ և խնդրում է ընկերորջը, որ վերջինս ընդունի ամբաստանութիւնը, և իր կեանքը ազատի մահէ: Ընկերը մնում է շարած. բայց այնքան են ծեծում, որ ստիպւած է լինում յանձն առնել և ասել թէ ունի 200 տղաներ, բայց չզիտէ թէ ովքեր են և որտեղ են: Քանի որ դուք ստիպում էք, ասեցի. թէպէտ չունեմ, ձեր խօսքն եմ կատարել:

Մի ուրիշ ընկերոջ շատ ծեծելուց յետոյ, տեսնում են բան դուրս չի գալիս, բանտարկում են նաև կնոջը. իր ամուսնու կամերային կից՝ առանձին սենեակում, և ծեծում ու լկտի հայհոյանքների տակ, ստիպում են ասել իր ամուսնու արարքների մասին: Տեսնում են, որ կինը բան չի ասում, նորից են սկսում հայհոյիլ (պոռնիկ, լիբօ, սրիկա, այսինչ, այսինչը քեզ հետ է են): Ողորդ կինը ճշում է և ուշադրած է լինում: Իսկ ամուսինն էլ իւր սենեակում կնոջ ձայնից կատողում՝ սկսում է խելագարի պէս մազերը պոկել: Յետոյ գալիս են ամուսնու մօտ և սպանում են կնոջը բռնաբարել, և թէ յոստոտվանի: Տասն օր կնոջը պահելուց վերջ, կմախքացած, թևքերը ընկած դուրս են տանում բանտից:

ԱՔՍՈՐԱԿԱՆ

ՆԱՄԱԿ ՍԻՔԻՐԻՑ

..... 17 օգոստոս 1930

Հակառակ իմ ցանկութեան, այս անգամ նամակ ուշացաւ:

Նախ գրեմ մեր, քաղաքական աքտորականներին կեանքէն. անչուշտ, ձեզ հետաքրքիր կը լինի: Ահա ուղիղ եօթ - ութ ամիս է, ինչ կողմերաւ խանութներից ոչինչ չենք ստանում. երեսուն ֆունտ ալիւր (սեւ) այն էլ, ի դէպ պէտք է ասել, քաղաքականների կուտային, իսկ ջրէականները կը ստանային և այժմս էլ կը ստանան 5 ծանր քիւր աղ (մեր իշխանութիւնը իր ունեցած հարստութիւնը հարկ եղած ժամանակ չի խնայում և լիովին բաւարարում է կարիք ունեցողին), որովհետև դժբախտաբար, կառավարութեան հարստութիւնը մնացել է միայն աղը, որով, ինչպէս ասացի, բաւարարում են բոլորին:

Երբեմն, Հարց կուտան դիւրի նախադասին կամ չըմանային լիազօրին թէ առանց ոչ մէկ ուրիշ մթերքի, ինչու էք աղ տալիս, աղով ինչպէ՞ս ենք ապրում: Հեղնական տոնով հետեւեալն են պատասխանում. «Աղը տարէք, աղաջուր պատրաստեցէք և այնպէս խմեցէք»:

Իսկ ինչ կը վերաբերի մեր խնդրին (քաղաքական յանցաւորներին) ութ ամուսյ ընթացքին քանի մը անգամներ ղիմումներ կատարեցինք Մոսկու և Տոմսկ: Պատասխանը ստացել ենք մօտ օրերու. ակամայից թուրլատրել են բաց թողնել մեզ կողմերաւի խանութներից բոլոր տեսակի թիւրքերից, ի հարկէ, ինչին չափերով. օրինակ, 200 դրամ շաքար, մէկ և կէս մեթր հասարակ կերպուս, 25 դրամ սապոն, նոյն չափով թէյ, և ուրիշ մանր մուշր բաներ:

ՍԻՍԱԿ

ԲՈՐՉԱԼՈՒԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

Բորչալուի գաւառու՞ կիրարկած հաւաքական տնտեսութեան աշխատանքները տեւեցին երկու ամիս: Գիւղերը դժտիային պայմանների մասունեցին: Ժողովուրդը շարած այդ յանկարծակի աղէտից, չէր իմանում իր անելիքը: Վերջապէս բաժակը լեցեց, ու ժողովուրդը մարտի 4-ին ապստամբութեան դրօշը պարզեց: Կոիւնները տեւեցին մինչև մարտ 7-ը: Տղամարդիկ 90 տոկոսով լեռները բարձրացան: Իսկ կանայք և երեխաները հաւաքուեցին Շուլաւէր և քարերի տարափի տակ առին շիրթեւած կոժմուխտներին և սպանեցին նրանցից վեց հոգի:

Այս վտանգաւոր կացութեան դէմ հրապարակ եկաւ Վրաստանի կարմիր բանակը: Կոիւնները ծանր կերպարանք ստացան: Ըմբոսներից երեք հոգի, իսկ կարմիր բանակից 17 հոգի սպանուեցին: Կարմիր բանակը ետ նահանջեց: Ապստամբները մնացին սարերում. նրանց թիւը 500-ից անց էր:

Կոմունիստները ստիպեցին նահանջել իրենց ձեռնարկներից և հրապարակային ճառերով խոստացան ետ տալ բոլոր գրաւած իրերը և ներում չնորհել սպառնալով: Այս ճառերը մեծ ազդեցութիւն գործեցին ապստամբների վրա: Տատանւող ուժերը սարերից վար

իջան և յանձնուեցին իրենց գէնքերով: Մի քանի օր անց, սարերից ցած իջածները ձերբակալուեցին: Սրանց մէկ մասը արդէն զնգակահարւած է, իսկ միւսները բանտերի և աջոտրափայլի բաժին դարձան:

Գիւղացիութեան ընդդիմութիւնը գորիզ էր և մինչ այժմ էլ դրութիւնը մնում է վտանգւած: Ժողովուրդի հոգեբանութիւնը ընտրող մի դրւագ այդ օրերի կեանքից կարժէ յիշատակել: Բորչալուի Գոյ-Արի գիւղն է գալիս կոլխոդի կենտկոմի հրահանգիչ Սուրէն Պետրոսեանը. հաւաքում է ժողովրդին և հրահանգում է հաւաքական տնտեսութեան մասնակցիլ: Գիւղական ընդհանուր ժողովում, երբ հարց է տալիս թէ ո՞վ է համաձայն, ժողովուրդը լռում է և միայն մի բոլշևիկ գիւղացի է ձեռք բարձրացնում: Գիւղացիների լուսթիւնը միութեան նշան էր: Նրանք դուրսը խորհրդակցում են և ուզում են հրահանգչին սպանել, և այն թուշքը, որ ձեռք էր բարձրացրել, ձեռքը կտրել: Հրահանգիչը միլիցիայի օժանդակութեամբ փախչում, ազատում է. իսկ գիւղացիները ձեռք բարձրացնող թուրքին հրապարակ են բերում և ձեռքը կտրում՝ յայտարարելով, որ ով սրանից յետոյ ձեռք կը բարձրացնի կոմունիստների առաջարկին, այս վիճակին պիտի ենթարկւի:

ԱՆՑՈՐԴ

Վ Տ Ա Ր Ո Ւ Մ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Յումաստանի Տրդ Շրջա-
նային ժողովը քննութեան առնելով սօֆ. Կ. Մալախ-
եանի, Զ. Բագրևանդեանի, Կ. Գազանեանի, Ա. Մա-
կարեանի և Ա. Պայնիկեանի հակակարգապահական և
հակադաշնակցական արարքները, որոշեց վտարել յիշ-
եալները Հ. Յ. Դաշնակցութեան շարքերէն:

Ա Զ Դ

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան
Քառասնամեակին նւիրւած «Իրօշակ»-ի բա-
ցառիկ թիւը լոյս կը տեսնէ յաջորդ ամիս՝
Նոյեմբերին:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Հ.Յ. Դաշնակցութեան Քառասնամեակը (Խմբագր.) 233
Ազարէզ Արամեան 236
Գնդեազի ապստամբութիւնը (Մ.) 237
Մեր պատմութեան ամենախոսք էլը (Իրազեկ) 238
Քրդական ապստամբութիւնը (Կ.Սատուհի) 241

Թիւրքիոյ շուրջ (Հ. Մ.) 243
Քառասուն տարի առաջ 246
Քրդական Հայրցն Ինտերնացիոնալում 249
Մեր գոհերը 251
Թրքակցութիւններ 255

< Գ Ր Օ Շ Ա Կ > - Ի

Թիւն արժէ 2 ֆր. 50 սանս.

< Գ Ր Օ Շ Ա Կ > - Ի հասցէն՝

Mre S. AGOPIAN.

5, rue des Gobelins, 5. Paris (13^e).